

Acc. No. 50170

सिद्धान्त चन्द्रोदयः

(तर्क संग्रहः टीका)

50170

Rec. No. ~~50170~~

सिद्धान्तचरद्वय

(तर्कसं. टीका)

परां नराणां तदर्थं कथनं विचारणं ६

जाते जाते पदं कृते इत्थं मभिधीयते २

सिं० च

नाम ४

चित्रामशतिक
स्पष्टितनाम
मनः

इयत्तनवति
नेत्वमभिततं

शिव

ॐ श्रीगणेशाय नमः यं वेदाः सततं सुवेति नितरां ध्यायंति ये योगिनो यः सृष्ट्यादिनिदानं मुमुक्षु
किं रंशं द्वग्नीक्षारो यः पुमान् तस्मिन्नेतलसुताकृताद्देवपुत्रिप्रस्तावकं त्रैलोक्यं करे मंचितं र
मतां सदा भयहरे श्रीमत्परब्रह्मणि १ चित्रा मानवसागरे हिमरूचे विद्वन्मणैः श्रीगुरोः काशी
नाथशुभाभिधानलसतः कारुण्यबोधां बुधैः स्वातः प्रातगतं धकारतरणिं श्रीपादपंके
रुहद्वंद्वं संकलयामि हृद्यं मम लंप्रत्यक्षं देवं शिवं २ ज्ञात्वा तं जमनेकं श्रीकृष्णधूर्जटिदीप्ति
तः तर्कसंग्रहगूढार्थं विवेकमिषयामति ३ श्रीमद्विक्रमपत्तनाधिपमहाराजाधिराजामि
तप्रज्ञा श्रीगजसिंहभूपतनयश्रीराजसिंहप्रभोः सुज्ञानाय विनिर्मितो तिललितः सिद्धांतचंद्रोदयो र
म्यः साधुतनो तु मंडितमनो हर्षतरंगाधितं ४ ग्रंथादौ निर्विघ्नपरिसमाप्यर्थमन्नमदोपाध्यायः शि
ष्टाचारानुमितश्रुतिबोधि कर्तव्यताकं नीकारात्मकं मंगलमाचरन् श्रोतृप्रवृत्तयेऽनुबंधचतुष्टयं
च प्रदर्शयन् शिष्याणामवधानाय चिकीर्षितग्रंथप्रतिज्ञां च कुर्वन् शिष्याणामंगलप्रवृत्तयेऽप्रा
प्तिकमार्गप्रवृत्तये वा तन्निवध्नाति निधायेत्यादिना तर्क्यते प्रमिति विषयो किं ज्ञेयं इति तर्कोः ५
व्यादिपदार्थास्तेषां संग्रहः संक्षेपेणोद्देशलक्षणपरीक्षा यस्मिन् सः ग्रंथः कैयते इत्यर्थः ना

तर्कसंग्रहप्रदवाच्यता इत्येव क कोटिप्रवेशतन्निबंधनत्वं २

ममानेण वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः पद्याद्रचगुण इति असाधारणधर्मो लक्षणां यथा गंधवत्त्वपृथिव्याः
लक्षितसलक्षणां संभवति न वेति विचारः परिक्षा यत्तु संग्रह इत्यस्य संक्षेपेण स्वरूपकथनमिति
व्याख्यां न तन्न स्वरूपकथनमात्रेण पदार्थतत्त्वज्ञानासंभवात् नन्वेतद्व्यय रचना वलंबनं कींश
प्रयोजनायेत्यत आह. सुखबोधायेति सुखेनानायासेन बोधाय पदार्थतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः तथा
च त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणां परीक्षा चेति भाष्यसंमत्या उद्देशादेरुक्तत्वात्
दार्थतत्त्वज्ञानं भवत्येवेति भावः अत्रोद्देशस्य पक्षज्ञानं प्रयोजनं लक्षणास्य तरभेदरूपं य
त्साध्यं तद्रूपज्ञानमिति वक्ष्यति परीक्षा हि क्षायाहेतुभूतं यत्त्वक्षणां तत्र दोषपरीहार एव इति संत
व्यम् ननु कुसुमांजलि लीलावत्यादि ग्रंथाध्ययनेनापि पदार्थतत्त्वज्ञानसंभवे किमभि नवग्रंथर
चना वलंबनेनेत्यत आह बालानामिति तथा च ते व्यामति दुर्वोधा कत्वा तत्र बालानां बोधो न भ
वतीति भावः अत्राधीतव्याकरणाकाव्यकोशांलंकारोऽनधीतन्यायशास्त्रो बालः नन्वाशीर्वाद
नेन स्कानां रवस्तु निर्देशभेदतः संगतं त्रिविधं प्रोक्तं शास्त्रादीनां मुखादिष्विति महदुक्तं मंग
लसंग्रहादावावश्यकतया तदत्रा कत्वा कथं ग्रंथः कियते इत्यत आह निधायेति विप्रेशं जगत्

संज्ञ

२

तारं श्रीसांवमूर्तिरुदिमनसिनितरांध्यात्वागुरुवंदनंचविधायेत्यर्थः तथाचात्रनमस्कारात्मकं
मंगलं कृतमेवेत्याशयः नचेष्टरमंगलेनैवसमाप्तिनिर्वाहेगुरुवंदनमपुक्तमितिवाच्यम् शिवेरुष्टे
गुरुस्त्रातागुरोरुष्टेनकश्चनगुरुरेवपरंब्रह्मेत्यादिवचनात् गुरोरेवौत्कृष्टप्रतिपादनेनतस्यैवा
वश्यकत्वात् ईश्वरमंगलंतुसमाप्तेदृष्टतरसामग्रीसंपादनाय निरोधश्चरवादिमतनिराकरणा
यवेतिबोध्यं यत्रचेष्टरमंगलमेवास्ति तत्रतस्यैवप्राधान्यंदिवाकरदीधितेरभावेदीपदीताधितेष्वा
कुषोत्पादकत्ववदितिभावः इतिश्लोकव्याख्या अथमंगलंसमाप्तिप्रतिनकारणं कादंबर्षादौमं
गलसत्वेपिसमाप्पनुदयात् नास्तिकग्रंथेचमंगलाभावेऽपिसमाप्पुदयादन्वयव्यतिरेक्यमिवा क
रादितिचेन्न यत्सत्वेस्वेतरयावत्कारणसत्वेयत्सत्वमित्यस्यैवान्वयत्वेन कादंबर्षादौमंगलसत्वे
पिकारणांतरस्याऽसत्त्वकल्पनेनान्वयव्यभिचाराभावात् नास्तिकग्रंथेचकार्यातकारणमनु
मेयमितिन्यायेनायंनास्तिकः कृतमंगलकः विद्यधंसपूर्वकग्रंथपरिसमाप्तिमत्वाच्चैत्रवादि
त्यनुमानाज्ज्ञानमांतरीयमंगलसिद्धोव्यतिरेकव्यभिचाराभावाच्च ननुमंगलस्यश्रुतिबोध्यतक
र्तव्यताकत्वेकिंमानमितिचेन्मंगलंश्रुतिबोध्यतकर्तव्यताकं अलौकिकेशिष्टाचारविषयत्वा
त् दर्शादिवदित्यनुमानमेवमानं लौकिकेकव्यभिचारवारणायालौकिकेत्याचारविशेषणं आचारश्चार्च

अहंकारनिवेध
काभावादिः ५

बुद्धिप्रतिभादि
का १२४
ते ५०

या परंतु विषयत्वसामान्यत्वात् कृतिरेव विवक्षिता उन्मत्तकृतराविश्रब्दादौ हेतोः संवाद्याभिचारेऽतः
शिष्टेति शिष्टत्वं च भक्तिश्रद्धादिभिर्वेदानुमतकर्मकर्तृत्वं श्रास्तिकाभासेव्याभिचारवारणाय
भक्तीत्यादि चेत्संबंदनप्रवृत्तवौ द्वे व्याभिचारवारणाय वेदानुमतेति भक्तिश्रद्धादौ नान्नानं
श्रद्धाचक्रफलावश्यभावनिश्चय इति संक्षेपः नव्यास्तु मंगलस्य विद्यमानस्यैव फलं समाप्ति
नुप्रतिबंधकाभावघटितकारणमुदाहृत्य देवेत्याहुः इत्यलं मतिविसृतेण वालानाम् इति मं
गलवादः तत्रोद्देशस्येवा दौ कर्तव्यतया तत्पुरस्कारेण पदार्थान्विभजते इत्येति द्रव्यगुणकर्मसामा
न्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः ज्ञेयत्वादिकंपदार्थसामान्यलक्षणां सप्तग्रहणं स्पष्टार्थ
मेवमग्रेऽपि इति पदार्थसामान्यलक्षणां द्रव्यविभजते तत्रेति तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्रेजोवायुकाश
क्षलदिगात्ममनांसि नवेव तत्र सप्तपदार्थमध्ये इत्यर्थः नवेवेति द्रव्याणि नवेवेत्यन्वयः एवं तत्रैति प
दं चतुर्विंशतिगुणा इत्यादिना व्यन्येति द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यसामान्य
लक्षणां द्रव्यत्वजाताविदं द्रव्यमिति प्रत्यक्षं द्रव्यवृत्तिर्या समवायिकारणता सा किंचिदमीव
विद्वन्नां कारणात्वात् दंडवृत्तिकारणतावदित्यनुमानं वामानं तांशधर्मविधया द्रव्यत्व

प्रथमलक्षणोक्तत्वात् द्वे कलक्षणयोरेक्यात् द्वितीयलक्षणमाह कालिकसंबंधेन गुणस्यापि गुणवत्त्वेऽप्यत्र अतएव समवायेदत्तैर्गौरवमतः तृतीयलक्षणमाह

प्र. ३

तलेद्रव्यनिर्गुणतिष्ठतीतिनियमात्

गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वंद्रव्यलक्षणं द्वादावतिव्याप्तिरसंस्तरसात्प्रथितवत्तुगुणवत्ता
कालश्चकृत्तत्समानाधिकरणतत्रवर्तमानासत्ताभिन्नजातिरूपत्वजातिनिरूपणं ७

जातिरिद्धेः नन्वाद्यक्षणेद्रव्यस्मिन्निर्गुणत्वेन कथं गुणवत्त्वं तत्तद्वत्त्वं न च तदानीं गुणसत्त्वं संभवति तत्पूर्वं
वा घटरूपसमवायिकारणभावात् सामान्यसामग्रीकत्वे तु घटगुणयोर्मिदो न स्यात् कारणाभेदस्यैव
कार्यभेदनियामकत्वादिति चेन्मेवं गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्
सत्तामिदं दायगुणादावतिव्याप्तिवारणाय सत्तेत्यादि गुणत्वादिकमादाय पुनस्तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय
यगुणोत्पादि एवमपि घटत्वादिकमादाय घटमादावतिव्याप्तिवारणाय सत्तासाक्षाद्वाप्येतस्या
पिद्रव्यलक्षणो प्रवेशः कार्यः तथा च गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नसत्तासाक्षाद्वाप्यजाति
मत्त्वंद्रव्यलक्षणं एकं रूपं रसात्प्रथितिप्रतीतिस्तु न समवायेन रूपे एव कृत्तमेकत्वं चावगाहते गु
णगुणानंगोकारात् किंतु पटनिष्ठ एव ते समानाधिकरणसंबन्धेन रूपे अतस्तत्र नातिव्याप्तिरिति
मतव्यं न वत्त्वमेव व्युत्पादयति पृथिवीति अथ ततो वादः ननु इहो धकार इति प्रतीतेस्तु मसः
प्रसिद्धत्वेन नीलं तमः प्रलतीति प्रतीतेस्तु मसो गुणा क्रियावत्त्वेन च द्रव्यत्वं सिध्यति स्पर्शरहितत्वे स
तिरूपवत्त्वेन न पृथिव्यादावंतर्भावोपितस्य तदुक्तं तमः खलु चलं नीलं परेत्तरविभागवत् प्रसि
द्धद्रव्यवैषम्यान्वभ्यामेतुमर्हतीति अतः कथं न वैवेति चेन्न तस्य द्रव्यत्वे आलोकसहकृते नैव च

इदं तमः आकाशादि चतुष्टये च तर्भवितुं नार्हति रूपवत्त्वात् यत्रैवं तत्रैवं इदं च मः पृथिव्यादि चतुष्टये च त

तत्रादौ गुणग्राहकरो इवैव नियामका इति शेषं द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणाः द्रव्यकर्मणोरिति
 व्याप्तिवारणाय विशेषणदत्तं सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदत्तम् चतुर्विंशतिगुणोऽतिशयेन
 रूपरसगंधस्पर्शः संख्यापरिमाणोऽथ कृतं संयोगविभागोपरत्वापरत्वबुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न
 क्षाप्तिवैशेषिकसूत्रस्य चकारस्यानुक्तं समुच्चयशापकत्वान्नतत्र विरोध इति बोध्यम् लघुत्वस्य गु
 रत्वाभावरूपत्वादालसस्य कुलभाव रूपत्वान्न चतुर्विंशतित्वव्याघातः इति गुणसामान्यनिरूपणम्
 कर्मविभजते उत्क्षेपरोति उत्क्षेपरापक्षेपराकुंचनप्रसारणगमनानि पंचकर्मणि कर्मत्वजातिः प्र
 त्यक्षासिद्धा संयोगाभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणमूकर्म संयोगाभिन्नत्वं घटपटादावव्यस्य
 तं उक्तम् संयोगासमवायिकारणमिति कायपुस्तकसंयोगस्यासमवायिकारणं हस्तपुस्तकसं
 योगसूत्रातिव्याप्तिवारणसत्यंतं भ्रमरादीनां गमने तर्भावं वदिष्यतीति न पंचत्वविरोधः इति क
 र्मसामान्यनिरूपणम् सामान्यं विभजते परमिति परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् परसामान्यमुपर
 सामान्यमित्यर्थः परत्वं चाधिकदेशवृत्तित्वं द्रव्यादिविकसदिति गद्यते सतो भावः सत्तेति व्युत्पत्तेस्तत्र स
 तानामकाचनजातिरस्ति सा च द्रव्यत्वादिधिकारणद्रव्ये वर्तमाना सत्याधिकदेशे गुणादावपि वर्तते

अधि र शरानिवात १

व्य

सामान्य
तद्वोधं

अतः परसामान्यमित्युच्यते अपरत्वं च न्यूनदेशवृत्तित्वं वर्तते च द्रव्यत्वे गुणादिसाधारणसत्ताधिकरणा
गुणादेर्न्यूनदेशो द्रव्यतद्दृष्टित्वात् अथेवं सति द्रव्यत्वस्य पृथिवीत्वापेक्षया परत्वात्परं सतेति वक्ष्य
माणं अंधासंगतिरिति चेन्न सकलजासपेक्षया परत्वाभिप्रायकत्वात्तस्य सामान्यत्वादिकं न जातिः किं
तूपाधिरेव न नूपाधिरितिको वृद्धियते इति चेत् कुर्यादपि धर्ममात्रमुपाधिरित्युच्यते तथापि जाति
भिन्नो धर्म एवात्र विवक्षितः सद्विविधः सखंडोपाधिरखंडोपाधिश्च तत्राद्यो बहुपदार्थघटितो ध
र्मः स च धर्मः क्लृप्तपदार्थात् भूतः यथा उक्तं शिष्टत्वादिकं वक्ष्यमाणभावत्वाभावत्वशरीरत्वं द्रियत्व
विषयत्वकारणत्वकार्यत्वाकाशत्वकालत्वदिक्त्वादयश्च द्वितीयोऽनिर्वचनीयो धर्मः इति बोध्य
म् मूलकारोक्तसामान्यलक्षणं प्रसंगादत्रैव प्रकाश्यते नित्यमेकैकानुगतं सामान्यमिति अत्रैकत्व
संप्रति ततः न च तत्त्वलक्षणं संभवति घटत्वपटत्वाद्येकैक्येणैकत्वाभावात् अनेकत्वस्यैकमिन्नान्न
कत्वेनैकत्वानेकत्वयोर्विरोधात् यद्वा तच्च सजातीयधर्मोतररहित इत्यस्य अथवा एकमिति स्वरू
पकथं न अनेकानुगतत्वं चानेकैक्यवृत्तित्वं तदपि समवायेन बोध्यम् तेन नात्यंताभावेति व्याप्तिः त
स्याभावीयदेशिकविशेषणतासंबन्धेन वृत्तेः इदं च संयोगादावप्यस्त्यत उक्तम् नित्यमिति गगनपरिमाणं दि
सामान्यलक्षणो एकमिति स्वरूपकथनमनुलक्षणाघटकं अत्रैकमिदं लः घटत्वरूपसामान्यस्यैकत्वात्को दोष इति वात्स्यप्रकटयति ते

वक्ष्यमाणं
अंधासंगतिः
कारणत्वमुच्यते
तत्राद्यो बहुपदार्थघटितो धर्मः
सखंडोपाधिः
यत्रैकैकानुगतं
संभवते परं
ननु नशक्यं
ते

सामान्यलक्षणो एकमिति स्वरूपकथनमनुलक्षणाघटकं अत्रैकमिदं लः घटत्वरूपसामान्यस्यैकत्वात्को दोष इति वात्स्यप्रकटयति ते

सं २०
५

पूर्वतल्लोको
रूपं जाद्विती
यल्लोकागाह
स्वामिन्नसंवंधा
श्रितइत्यत्रसंवे
धोकाः संवेधका
नासंवेधुल्लो
एकिंयुनन्मि
नोत्तरेणश्रित
इतिह तोरात्मा
अयमत्वात्तीय
ल्लोकागाहइ
स्वस्यतिष्ठोस्वस्य
मेत्ता आत्माश्र
नराः संवेध

आकाशनिष्ठाया समवायिकारणात् सा किंचिद्वर्मावच्छिन्ना कारणात्वात् वायुनिष्ठवारणात् तो वेदितुं नुमानेन तादृशवर्माविधया
 वः सिध्यति ६
 वारणा यानेकेति इति सामान्यनिरूपणम् विशेषं विभजते नित्येति नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्तु मन्ता एव स्वतो व्या
 वर्तकत्वं विशेषत्वं अयं विशेषो द्रव्याद्विन्नो विशेषात् इत्यत्र स्वयमेव व्यावर्तको भवतीति लक्षणासंम
 न्यः व्यावर्तकत्वं नाम व्यावृत्तिजनकत्वं व्यावृत्तिश्चेत्तरमेदस्तद्ज्ञानं चेदमत्रैवेति स्फुटतरं ननु विशेष
 एव किं मर्थमाश्रयितव्य इति चेच्छृणु घटादीनां कपालसमवेतत्वादिकं पटादिभेदकमस्ति परं ए
 नांतु परस्परभेदकं विशेषं विना न किंचिदस्य तोऽनापत्या विशेषाश्रयितव्यः एवं शब्दसमवायिकार
 तावद्धेदकतयापि विशेषः सिध्यति अत्रानुमानं पूर्ववत् कारणल्लिङ्गकं आकाशशब्दसमवायिकारणात्
 यद्वा कवलादिकमवद्धेदकमिति स्वतो व्यावृत्त्यर्थमेव वासो गीकार्यः नित्यद्रव्यवृत्तय इत्याश्रयकथनं
 इति विशेषनिरूपणम् समवायस्यैकविध्यत्वादौह समवायस्त्विति समवायस्त्वैक एव नित्यः संवेधः
 समवायः संयोगवारणाय नित्य इति गगनादिवारणाय संवेध इति संवेधश्च संवेधेन त्वेति संवेध्याश्रि
 तः स्वामिन्नसंवेध्याश्रितः स्वामिन्नप्रतियोगिकः संवेधव्यवहारहेतुर्वा भवति घटघटत्वयोस्समवायः स्वामि
 न्नसंवेधाधिघटो घटत्ववत्तदाश्रितः अभावाद्यात्मकस्वरूपसंवेधादिवारणायामिन्नसंवेधे निविष्टं स्वरूपसंवेधप
 रंपरासंवेधव्यवहारस्य गौरात्वे न तत्र संवेधलक्षणास्यानपेक्षितत्वात् संयोगसमवायावेव मुख्यसंवेधौ

संन्यासि
किंयुते
ते
अनागता
व
विशेषः ३
एकत्वं

संवेधविना न भवते अत आत्माश्रयः

विषयताविधेयाविशेषणान्नख्यविषयताविशेष्याख्यविषयतासंसर्गकीविमर्शना

ननुसमवायसद्भावेकिंमानमितिचेदत्राचः इहकपालेघटसमवायइतिप्रत्यक्षमितिजगदिरे नव्यास्तुभू
तलंघटसंयुक्तमितिबहुगनंघटसंयुक्तमितिप्रत्यक्षानुदयात्संबंधप्रत्यक्षेयावदाश्रयप्रत्यक्षसहेतुत्वेन
अतींद्रिया समवायेनप्रत्यक्षः तस्यातींद्रियसाधारणत्वात् किंत्वनुमेयः तथाहिबिशिष्टरूपवानूघटइतिपद्यद्विशि
यपरमारा एतानंततकिंचित्प्रकारं किंचिद्विशेष्यकं किंचित्संसर्गकंचेति सर्वजनसिद्धं एवंस्तिरूपवन्नू घट
वस्तुत्वे इतिविशिष्टज्ञानेविशेषणविशेष्याभयसंबंधविषयकं विशिष्टज्ञानत्वादंडीतिविशिष्टावदित्यनुमाने
नात् इव्ययोरेवसंयोगइतिनियमेनसंयोगस्यवाधात्समवायसिद्धिरित्याहुः प्रकारत्वेनामविषयतावि
केचिन् शेषः एवंविशेष्यत्वमपि प्रकारत्वेनामभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं विशेष्यत्वेनाम भास निरूपक
आश्रय भानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं वैशिष्ट्यनामसंबंधः दंडीतिज्ञानेसंभासमानवैशिष्ट्यसंयोगस्तत्प्रतियोगि
त्वं तदंडे तदनुयोगित्वंपुरुषेइत्यपिकेचित् अत्रमीमांसकाः समवायस्यानेस्वरूपसंबंधःएवनिविश्य
तंइत्याहुस्तदसंतं रूपाद्यात्मकानंतस्वरूपरांसंबंधत्वेजोरवात् नचसमवायस्यैकत्वेरूपवात्वापुरि
तिप्रतीत्यापत्तिः स्पर्शसमवायस्यरूपसमवायस्यैक्यादितिवाच्यम् रूपविशिष्टसमवायाधिकर
णतायास्तादृशप्रतीतिनियामकायावायावसत्वादितिसंदेहः इतिसमवायनिरूपणं अभावंविभज
केचिदितनेन

सि० २१

वोऽन्योऽप्यभावः

भावत्वाभावः तन्मात्रमिदं न तन्मात्रं
तुल्यद्वयं तरे

ते सभाव इति सभावश्चतुर्विधः । प्रागभावः प्रथमभावोऽत्यन्तभावश्चेति भावमिन्नत्वं भावत्वाभावः
 प्रतियोगिज्ञानाधीनं ज्ञानविषयत्वं वाऽभावत्वं स्रस्वडोषाधिकिरित्यपि केचित् भावत्वं च समवाये
 कार्यसमवायाऽन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वम् तदर्थं स्रसमवायसंबन्धेन द्रव्यादिविके समवायसंबन्धे
 धेन यदेकाधिककरणत्वं तेन संबन्धेन सामान्यादिविके सत्तावत्त्वं स्रगुरवः सभावोऽधिकरणत्वं
 क इत्युच्यते जलगतगंधाभावस्य जलस्वरूपतया गंधाभावस्य घ्राणजत्वानुपपत्तेः जलस्य घ्राण
 जत्वायोगादितदिक् स्रवमाधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते इत्यभावसामान्यनिरूपणम् स्रथपदार्था
 नां साधर्म्यवैधर्म्यनिरूप्येते सप्तानां स्रयत्वादिकं साधर्म्यं तच्च प्रागुक्तमेव द्रव्यादिचतुर्णां समवेतत्वे
 न संबन्धित्वं च द्रव्यादिचतुर्णां समवेतत्वं समवेतत्वम् द्रव्यादिचतुर्णां सत्तावत्त्वं द्रव्यगुणयोर्नित्या
 नित्येभ्यः वृत्तिसत्तामिन्नजातिमत्वं कर्मावृत्तिजातिमत्वं वा गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वं
 गुणादिष्वसंगुणकर्मसून्यत्वं सामान्यादिचतुष्टयस्य सामान्यसून्यत्वं स्रनिकारणत्वं येषां यत्साध
 र्म्यं तदितरेषां केवलान्वायमिन्नं तद्वैधर्म्यमिति ध्येयम् इति श्रीसिद्धांतचंद्रोदये तर्कसंग्रहव्याख्या

साधिकार
सांभवे
स्रवत्वे

स्रवत्वे
स्रवत्वे
स्रवत्वे

ख्यानेपदार्थादेशविभागनिरूपणं नाम प्रथमः परिच्छेदः १ पदार्थान्विभज्यसंप्रति तेषामुद्देशकमानु
 सारेण लक्षणां वक्तुमुपक्रमते गंधवतीति गंधवती पृथिवी गंधवत्त्वं च समवायेन बोध्यम् तेन का
 लिके संवन्धेन काले देशिकसंवन्धेन दिशि गंधवत्त्वस्य सत्वेऽपि न क्षतिः तयोस्तेन तेन संवन्धेनै
 व सर्वाधारत्वात् अथ तदेव हिलक्षणां पदव्याप्यतिव्याप्यसंभवरूपदोषत्रयशून्यम् य
 थागोः साक्षादिमत्वं अत्रापि अलक्ष्यैकदेशावृत्तित्वं अतएव गोर्न कपिलत्वं लक्षणां तस्या व्या
 प्तिग्रस्तत्वात् अतिव्यापि अलक्ष्यवृत्तित्वे सत्त्वलक्ष्यवृत्तित्वं अतएव गोर्न शृंगित्वं लक्षणां तस्याति
 व्यापि ग्रस्तत्वात् असंभव अलक्ष्यमात्रावृत्तित्वं यथागोरेकशफत्वं न लक्षणां संभवग्रस्त
 त्वात् एवं गंधत्वस्य लक्ष्यैकदेशापाद्यापणमुक्ता हीरकादाववृत्तिरूपा व्यापिग्रस्तत्वात् कथं तत्र
 क्षणात्वमिति चेन्न तद्वत्समि गंधोपलम्भेन तत्रापि गंधकल्पनात् तस्मानुद्भूतत्वादनुपलब्धिः
 अनुद्भूतत्वं जातिस्तदभाव उद्भूतत्वमिति गंगेशोपाध्यायः उद्भूतत्वं जातिस्तदभावोऽनुद्भू
 तत्वमिति जरनेपायिकाः तदुभयमपि संकरस्य जातिवाधकत्वपक्षेन साधीयः शुक्लं

भस्मपरमाणवो गंधवन्तः गंधवन्तः भस्मपरमाणवो गंधवन्तः भस्मपरमाणवो गंधवन्तः भस्मपरमाणवो गंधवन्तः भस्मपरमाणवो गंधवन्तः
 धंसजन्यमवातततव

तद्देशे तत्संबन्धाभावाज्जंघप्रतीत्यनुपपत्तिः न च वायानीततत्तणुकादिसंबन्धोऽल्पवेति वाच्यम् कस्तूर्याः न्यून
तापतेः कुसुमस्य च छिद्रतापतेरिति चेन्न भोक्तृदृष्टविशेषेण पूर्ववत्तत्राणुकांतराद्युत्पत्तेः कर्षूरादौ बह
एविशेषाभावात् नूनतेष्टैव इति पृथिवीनिरूपणम् ननु लक्षणास्य किंलक्षणासिमिति चेत् लक्षणावच्छेद
कस्मान्नियंतत्वमित्यवेहि अत्र पृथिवीलक्षणा तद्वृत्तिलक्ष्यतायाश्च वच्छेदकं पृथिवीत्वं तत्समनियतत्वस्य गं
धवृत्ते इतिलक्षणा समन्वयः अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः अन्यूनातिरिक्तवृत्तित्वमित्यपिके
चित् समनीयतत्वं च तद्याप्यत्वे सति तद्यापकत्वं वर्तते च गंधवत्त्वे यत्र गंधवत्वं तत्र पृथिवीत्वमि
ति तद्याप्यत्वं यत्र पृथिवीत्वं तत्र गंधवत्त्वमिति तद्यापकत्वं च यस्य च प्रथममुपादानं तद्याप्यमि
ति मंतव्यं यस्य पश्चात् उपादानं तद्यापकम् तदुक्तं व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परं एवं प
दिक्षता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वत इति ननु क्षणास्य किंप्रयोजनमिति चेत् इतरभेदज्ञानमिति वि शक्तिं जीव
द्धि वैचैवं सती तरभेदात्मिका या व्यावृत्तिः तस्या अपि पृथिव्यसाधारणधर्मत्वेन सापिलक्षणासिमिति ते
वक्तव्यम् एवं सति पृथिवीतरभेदवती तरभेदादित्यनुमाना संभवेन तस्याः प्रयोजनाप्रसिद्धिः ए

जगन्तीमपराधं इतरेभ्यो भिद्यते प्रमेयत्वात्

अव्यवर्तकं ज्ञेय
न्यायेकं

वर्जगदितरस्येवाप्रसिद्धां तल्लक्षणीभूतशेयत्वस्यापीति चेत् सत्यं त्रसाधारणधर्मद्विविधः व्यावर्तको
व्यावर्तकश्च तत्र व्यावर्तकद्रूपासाधारणधर्मस्यैवलक्षणात्वात् तस्य च व्यावृत्तिरूपप्रयोजनं दर्शित
मेव त्रयेवं संतिलक्षणा लक्षणास्याव्यवर्तकैति व्याप्तिः व्यावृत्तेः पृथिवीत्वसमनियतत्वात् शेय
त्वस्य च पदार्थत्वसमनियतत्वात् इति चेन्मेवं तद्विन्नत्वस्यापिलक्षणे निवेशात् तथा च लक्ष्यताव
च्छेदकसंस्तियतत्वे सति शेयत्वादिभिन्नत्वलक्षणमिति पर्यवसन्नम् त्वस्मिन् स्वभेदानङ्गीका
रेण शेयत्वादौ शेयत्वादिभिन्नत्वस्यासंभवात् यदि चासाधारणधर्ममात्रं लक्षणमिति सिद्धांतव्या
घातः एवं शेयत्वादिकं पदार्थसामान्यलक्षणमिति पूर्वोक्तमप्यसंगतिश्चाशङ्क्यत तदा स्वसाधार
णधर्ममात्रं लक्षणं तस्य च व्यावृत्तिवदियं पृथिवीदं जगदिति व्यवहारोऽपि प्रयोजनमिति संतव्यं त
उक्तं व्यावृत्तिव्यवहारोऽवालक्षणस्य प्रयोजनमिति इतः परं प्रयोजनाभावाद् शेयत्वादिभिन्नत्व
मनुपादेयमेव इतिलक्षणलक्षणनिरूपणम् पृथिवीं विभजते सेति साद्विधा द्वैविध्यं व्यु
त्पादयति नित्येति नित्या अनित्या च नित्या पररूपा अनित्या कार्यरूपा नित्यत्वं ध्वंसिने

तदुक्तं जालोत्तरं गौतमो यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः तस्य घटतमो भागः परमाणुः स उच्यते २

ते सति ध्वंसाप्रितियोगित्वं अनित्यत्वं च ध्वंसप्रतियोगित्वं परमाणुरूपेति ननु परमाणुसद्भावे किं मानं
मिति चेदुच्यते गौतमो यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः तस्य घटतमो भागः परमाणुः स उच्यते ततश्च एकमित्यभिधीयते ततः
अणुकं मवयवजन्यं चादुषड्व्यत्वात्पटवदित्यनुमानेन अणुकावयवः सिध्यति स एव द्रव्यणुकः सोऽयं व
यवजन्यः महदारंभकत्वात् कर्पलवदित्यनुमानेन तदवयवः सिध्यति स एव परमाणुरित्युच्यते अनव
स्याभयाच्चावयवधारानोरशीक्रियते अन्यथा मेरुसर्वपयोरपि साम्यप्रसंगः परमाणोरनित्यत्वे विना समका
यिकारणं भावकार्योत्पत्तिप्रसंगः ननु त्रिभिः परमाणुभिः कुतो न द्व्यणुकं नारभ्यते द्व्यणुकद्वयेन कुतोऽत्र एक न
मिति चेन्न परमाणुत्रयसंयोगस्य द्व्यणुकद्वयसंयोगस्य च द्वयानारंभकत्वकल्पनात् किंच प्रथमस्य
द्वयारंभकत्वे च गौरवं स्यात् द्वितीयस्य च तथैवेत्यणुकमहत्त्वानुपपत्तिश्च कार्यमहत्वे कारणमहत्त्वस्य
कारणमहत्त्वस्य वा कारणत्वात् इति परमाणुप्रमाणदर्शने कार्यरूपेति अवयविनीचेत्यपि बोध्यं ^{अवयविनीनाम} ^{अवयवजन्यत्वं} ^{पृथिवीत्वं ४}
अनास्तिकाः अवयविसद्भावेन मानं अयं घट इति प्रतीतिर्हि परमाणुपुंजैरेवोपपद्यते इति चेत्तन् परमा
णुनामतीन्द्रियत्वेन घटस्याप्यतीन्द्रियत्वापत्तेः न चैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षात्वेन कथं तर्हितसमुह
स्य प्रत्यक्षात्त्वमिति वाच्यम् सन्निधाने एकस्यापि केशस्य प्रत्यक्षात्त्वसंभवेन दृष्टं तवैषम्यात् किंच अ

६०

यं घट इति ज्ञानविषयतायाः अनंतपरमाणु कल्पने गौरवाच्चेति सारम् इति परमाणुपुंजवाद निरासः पुनरिति
पुनस्त्रिविधा शरीरेंद्रियविषयभेदात् कार्यरूपेति शेषः एवमग्रेऽपि त्रैविध्ये हेतुमाह द्वे द्वौ तेऽस्य माय शरीरेति
मायाभेदपदं प्रत्येकमाभिः संवध्यते इति नियमाच्च शरीरभेदादिन्द्रियभेदाद्विषयभेदादित्यर्थः अत्राव
यवित्वेऽस्ति चेष्टा अत्र यत्वं शरीरत्वम् हस्तादिवारणाय सत्यंतं घटादिवारणाय विशेष्यं अत्रावयवित्वं
च अत्र यज्जन्मत्वेऽस्य सवयव्यजनकत्वम् अत्र यवत्वं च द्रव्यसमवायिकारणत्वम् अत्र यवित्वं च जन्मद्र
व्यत्वं चेष्टा चेहिताहितं प्राप्तिपरिहारार्था क्रिया तदिदं शरीरं विधिविधम् योनिजं स्रयोनिजं च
शुक्लशोणितपरस्परमेलनजन्यं शरीरं योनिजं तद्विन्नमयोनिजं आद्यमपि द्विधा जरायुजमं उजं च
जर्मावरकचर्मपुटकं जरायुसृज्जन्यं जरायुजमिदं चास्मदादीनाम् अउजं पद्मादीनाम् अयोनिजं विवि
धम् स्वेदजमुद्भिजमदृष्टविशेषजन्यं च स्वेदजं यूकालिप्तादीनामुद्भिजं वृक्षादीनाम् अदृष्टवि
शेषजन्यं मन्वादीनाम् ननु वृक्षादीनां शरीरत्वे किं मानमिति मेवं मस्या वृक्षाः शरीरी आध्यात्मिक
वायुसंवंधादिसिद्धनुमानात् ननु तत्रैव मानं नापश्याम इति चेन्न वृक्षाः आध्यात्मिकवायुसंवंधवान्
वृद्धिद्विधायादिमत्वादित्यनुमानं कलय मन्वादीनामयोनित्वेऽपि च ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः उवाच इति

रूपेण धर्मसंस्पर्शस्त्रेह संसिद्धि को द्वयः बुद्ध्यादि भावनांतश्च शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ३ ॥

श्रुतिः प्रमाणम् योनिं विना न शरीरमिति वेदे यो निषदं कारणपरमिति मंतव्यम् इति शरीरसामान्यनिरूपणम् शब्देतरोद्धूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिंद्रियत्वं शब्देतरेये उद्धूतविशेषगुणाः घटनिष्ठरूपादयस्तदनाश्रयत्वं ज्ञानस्य कारणीभूतो यो यमनः संयोगस्तदाश्रयत्वं च चक्षुरादावसीतिलक्षणा समन्वयः भवत्येवं इन्द्रियमनःसंयोगो ज्ञानकारणम् आत्मा मनसा संयुज्यते मन ईन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमिति नियमात् आत्मादिवारणाय सत्यं तं कालवारणाय विशेष्यं आत्रेऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति चक्षुरिन्द्रियादां वनुद्धूतरूपसत्त्वाद् व्याप्तिवारणायोद्धूतेति संयोगस्य द्विनिष्ठत्वेन इन्द्रियार्थसंयोगाश्रयत्वस्य च चक्षुरादौ सत्त्वाद् विशेषगुरोति स्वधंसकारणीभूतः कालमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं कालमिति ज्ञानपदं प्राचामते इन्द्रियावयवार्थावयवयोः सन्निकर्षापि र्ज्ञानकारणम् तदाश्रयत्वमिंद्रियावयववेगतं अतो मनःपदं यद्वा कालेरूपं नासीति प्रत्यक्षं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेषरातायाः कारणत्वेन तद्घटकीभूतसंयोगाश्रयत्वं काले गतं ततो मनपदं न चात्मवारणायात्मान्यत्वमेव निविश्यता

ज्ञानकारणताय
त्वज्ज्ञानयोगसंज्ञानकारणताय
त्वज्ज्ञानयोगसंज्ञानकारणताय

इतीदृशसामान्यनिरूपणम् भोगोपयोगीविषयः भोगप्रसुखदुःखा न्यतरसाक्षात्कारः यद्येतत्तुल्यं
 रांशोरादावतिव्याप्तमिति विभाव्यते तदाशरीरेंद्रियमिन्नत्वमेव तदनुसर वस्तुतस्तुशरीरादिकम
 पिविषय एव भेदेन कीर्तनं तु वा लघ्वीवैशद्याय इति विषयसामान्यनिरूपणम् पार्थिवं शरीरं
 दर्शयति शरीरमिति शरीरमस्मदादीनां आदिपदेन पञ्चादीनां परिग्रहः गंधवच्छरीरं पा
 र्थिवशरीरमिति तत्त्वत्तरां बोध्यम् एवमग्रेपि स्रवजलादिसनाद्यत्वात्पंचभौतिकत्वव्यवह
 रः पार्थिवभागस्य मुख्यत्वात् पार्थिवत्वं एव मन्यत्रापि पार्थिवेंद्रियस्य लक्षणमाह इंद्रियमिति
 इंद्रियं गंधग्राहकं द्वाणं नासावर्ति चक्षुरादावतिप्रसंगवारणाय गंधग्राहकमिति सन्निक
 र्ष्य व्याभिचारवारणायेंद्रियमिति अथवा पार्थिवेंद्रियं दर्शयति इंद्रियमिति गंधवदिंद्रियं पार्थि
 वेंद्रियमिति तत्त्वत्तरां बोध्यम् एवमग्रेपि ननु पार्थिवेंद्रियं निष्प्रयोजनत्वादनारणीयमित्या २३
 शंकाभिरुत्तं तत्प्रयोजनमाह गंधग्राहकमिति तथा च गंधग्राह एव तत्प्रयोजनमस्ति न
 जनकत्वात् पार्थिवेंद्रियमावश्यकमेवेति भावः इदमुपलक्ष्यताम् येनैन्द्रियेण यद्गृह्यते तेने

द्वियेण तन्निष्ठाजातिः तदभावस्रगह्यते इति नियमात् गंधत्वादेरपि ग्राहकमित्यर्थः एवमग्रेऽपि
 नन्वस्रगंधग्राहकत्वेन घ्राणनामकमिन्द्रियं तथापि तस्य पार्थिवत्वे किं मानं मिति चेन्मैवं घ्राणं
 द्वियं पार्थिवं रूपादिषु पंचषु मध्ये गंधस्यैवामिव्यंजकत्वात् कुंकुमगंधाभिव्यंजकगोघृतादि
 वद्वायूपनीतसुरभिपार्थिवभागवदित्यनुमानस्यैव मानत्वात् नवशरावगतगंधव्यंजकजले व्याभि
 चारवारणा येवकारः तस्य शक्नु रसस्यापि व्यंजकत्वात् मध्यातोपपादनेन घ्राणस्य गंधत्वव्यं
 जकत्वेऽपि न द्वातिः हेतुशरीरेद्रव्यत्वमपि निवेश्यते न सन्निकर्षेन व्याभिचारः तस्य संकेतमाह
 घ्राणमिति घ्राणपदप्रतिपाद्यमिति भावः तदाश्रयमाह नासाग्रेति एवमग्रेऽपि पार्थिवविषयं द
 शयति विषय इति विषयो मृत्वाद्याणादिः आदिना पुष्यादिपरिग्रहः गंधत्वात् विषयः प्रा
 र्थिवविषय इति तत्त्वज्ञानं बोध्यम् एवमग्रेऽपि इति पार्थिवगंधः जलं लक्षयति शीतेति शीतस्य
 श्रवत्यश्रापः नन्वचंदनं शीतलं शीतं शिलातलमित्यादि प्रतितेः पृथिव्यामतिव्याप्तिरिति वाच्यम्
 जलसमवेतशीतस्पर्शस्यैव स्वसमवायिसंयोगसंबन्धेन तत्र भावात् जलं विभजते ता इति ता

द्विविधाः नित्या अनित्याः नित्याः परमाणुरूपाः अनित्याः कार्यरूपाः पुनस्त्रिविधाः शरीरेंद्रियवि-
 बयभेदात् शरीरमिति शरीरं वरुणालोके इदमयोनिजमेव एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं ननु जलीय
 शरीरस्य नखदंतकण्ठसंभवेनाहारविहारसंभवात् कथं भोगायतनत्वमुपपद्यत इति मेवं मस्याः पा-
 ण्निवादिभागसंमिश्रितत्वेन करकादिवत् घनीभूतत्वाद्दृढीभूतस्य तस्य ताल्वादिवाग्व्यापारादिसं-
 भवेनाहारविहारसंभवाद्भोगायतनत्वोपपत्तेः एवमुत्तरत्रापि इन्द्रियमिति इन्द्रियं रसग्राहकं
 रसनं जिह्वा इव ननुरसनेन्द्रियस्य जलीयत्वे किं मानमिति चेत् श्रूयतां रसनेन्द्रियं जलीयं
 रूपादिषु पंचबुधमध्ये रसस्यैवामिव्यंजकत्वात् लावलावदित्यनुमानं मानं हरीतक्यामलका-
 दो व्याभिचारवारणाद्येवकारः तस्य जलमाधुर्यं व्यंजकत्वात् कुसुमादिरूपस्यापि व्यंजक-
 त्वात् शेषं सुगमं विषय इति विषयः सरीसमुद्रादिः आदिना तटागहिमकरकादीनां ग्रहः
 अथ हिमकरकादीनां जलत्वे तत्र नैमित्तिकद्रवत्वं न स्यादिति चेत् कोवानेति ब्रूते अदृष्टवि-
 शेण घनीभावात्सां सिद्धिकद्रवत्वप्रतिबंधमात्रकल्पनादिति जलग्रंथः तेजसालं द

नियमनक
 ननिकाग
 यत्रिचक्षु
 दोघदादि
 नाकशंश
 निरितिचमे
 वेदीयप्रभा
 पाईवतस
 पि=३

णामाह उल्लस्यश्वदिति उल्लस्यश्वतेजः उल्लस्यजलमिति धीसुजलांतर्गततेजो निष्ठेः लस्यश्व
 स्यैवेति तत्र नातिव्याप्तिः चंद्रकिरणदौ तदंतर्वर्तिवारिस्पर्शमिभूतत्वादुल्लस्यश्वस्यानुप
 लंभः चक्षुःसुरादावनुद्भूतत्वात्तस्य तथात्वं तेजोविभजते तदिति तद्विद्विधं नित्यमनि
 त्यं नित्यं परमाणुरूपं अनित्यं कार्यरूपं पुनस्त्रिविधं शरीरं द्रियविषयभेदात् शरी
 रमादित्यन्ये लोके इन्द्रियरूपग्राहकं चक्षुः कलमतारागवर्ति चक्षुषस्तैजसत्वे चक्षु
 स्तैजसं रूपादियंचक्षुमध्येरूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात् दीपप्रभावदित्यनुमानं प्रमाणम्
 हरीतक्यादौ व्यभिचारवारणायैवकारः रूपग्राहकमिति इदमुपलक्ष्यणम् महत्त्वोद्भूतरू
 पस्पर्शवत्तद्रव्यतद्भूतिकर्मसामान्यसमवायसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वा
 परत्वद्रवत्वस्नेहानामपि ग्राहकमिति द्रष्टव्यम् ननु वहिरिन्द्रियस्य वस्तुप्राप्यप्रकाशकारि
 त्वं विकाराशालित्वेन तत्प्राप्तिरसंभवात् न च शाखा चंद्रमसोऽस्तुल्यगंहरणा नुपपत्तिरिति
 वाच्यं इष्टापत्तेशाखा चंद्रमसोऽयुगपत्पश्यामीति प्रतीतेर्भ्रमत्वात् तेजोऽतिशयित वेगशा
 लित्वेन क्षणविलंबेनैव तद्गृहणत्वात् प्रशस्त्यैव भाव्यानुसारेण विषयस्य चातुर्विध्यमाह विषय

सि० १८

१२

म३

स्योद्धृतं

इति विषयस्तुर्विधः भोमं दिव्योदयं करजमेदात् अन्यत्र तदुद्धृतं स्पर्शवाननूद्धृतं रूपानुद्धृतं
स्पर्शवानुद्धृतं रूपानुद्धृतं स्पर्शवानुद्धृतं स्पर्शवानुद्धृतं रूपवानिति चातुर्विध्यं हेतुमाह भोमेति मे
दादिति पदं प्रत्येकमस्मिन् संवध्यते तत्र भोमुदाहरति भोममिति भोमं वद्भ्यादिकं पार्थिवमात्रं
धनं तेजो भोमं वद्भ्यादिकमित्यत्रादिपदेन स्वद्योतगततेजः प्रमृतेः परिग्रहः दिव्यं दर्शयति
दिव्यमिति दिव्यं विद्युतादि जलमात्रेण धनं तेजो दिव्यं कचिद्विंधनं दिव्यमित्यपि पाठः आदिना
कचंद्रादीनां परिग्रहः पार्थिवजलोभयंधनं तेजः ओदयं तदेवामिद्यते भुक्तस्येति भु
क्तं पीतपरिणामहेतुरोदयं भुक्तस्यान्नादेः पीतजलस्य परिणामो जीर्णता तस्य हेतुरोदयमित्यर्थः अ
तएव तदुभयंधनं धत्ते आकरजं दर्शयति आकरजमिति आकरजं सुवर्णादि अतिंधनं तेज
आकरजं सुवर्णादिकमित्यत्रादिना रजतादेः परिग्रहः अथ सुवर्णावादः ननु सुवर्णं पार्थिवं पी
तत्वाच्चरिद्रादिवदिति चेत्ते तत्र घृतजतुप्रभृतिस्तत्पतानलसंयोगे सति द्रवत्वनाशोपलंभेन जलादि
रूपप्रतिबंधके सति तदनुपलंभेन च पार्थिवद्रवत्वनाशो प्रति प्रतिबंधकाभावविशिष्टास्तान
लसंयोगस्य कारणत्वेन सुवर्णतांशसंयोगे सति द्रवत्वनाशोपलंभेः प्रतिबंधकत्वं च कारणी

१२

भूताभावप्रतियोगित्वं भवति हि जलपार्थिवद्रवत्वनाशः प्रतिबन्धककारणीभूतो वा
भावो जलाभावस्तत्प्रतियोगि मीमांसकास्तु तमद्रवसुवर्णमप्यतिरिक्तद्रव्यमिति शशंकिरे
तदपि न युक्तं क्लृप्तेष्वर्तभावे संभवत्यतिरिक्तद्रव्यत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ननु सुवर्णं
स्य तेजसत्वे किं मानमिति चेदत्र ब्रूमः सुवर्णं तेजसं प्रतिबन्धकाभावविशिष्टं त्वं तानलसं
योग्यं नु द्विद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नेवं तन्नेवं यथा सर्पिरिति सलिलान्न तनु
हुताशनासंयुक्तसर्पिर्विव्यभिचारवारणाय संयोगात् तम् ननु सुवर्णस्य तेजसत्वे तन्निष्ठो
स्पर्शभस्वरूपेण ह्रीया इति चेन्न वलवत्सजातीयपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां तन्निष्ठभा
स्वरूपोऽस्पर्शयोरभिभवादग्रहः इति संक्षेपः इति तेजो ग्रंथः वायुं लक्षयति रूपरहितं
ति रूपरहितस्पर्शवान् वायुः घटादिवारणाय विशेषणम् आकाशादिवारणाय विशेष
व्यं अथ वायुप्रत्यक्षात्वादः ननु वायुसद्भावे किं मानमिति चेदत्र प्राञ्चः विषयतासंबन्धे वहि
द्रव्यप्रत्यक्षावच्छिन्नं प्रति समवायसंबन्धेन महत्त्वविशिष्टं तद्रूपमुद्भूतस्पर्शस्पर्शकारणं एवं स
ति वायो तदभावाद वायुप्रत्यक्षाः किं तन्नुमेयः तथा हि यो यं वायो वाति स तन्नुस्पर्शलो

प्रत्यक्षं प्र
ति ता

न

सि० टी०
 १३
 के प्रतीयते सस्पर्शः क्वचिदाश्रितः गुरुत्वाद्भूषवदित्यनुमानेन किंचिदाश्रितत्वे साधनीये यत्किंचि
 सदग्राह्यं सिध्यति तदेव वायुरित्युच्यते न च तत्स्थिर्वीमर्हत्तुद्भूतस्पर्शवत्पार्थिवस्याद्भूतरूपं भवितुं
 त्वं नियमात् नापि जले तेजसी तत्रानुष्माशींस्पर्शाभावात् नाप्याकाशादिचतुष्टयंतस्य वि
 भुत्वेन सर्वत्र तादृशस्पर्शप्रत्यक्षापत्तेः नापि मनः तस्याणुत्वेन स्पर्शस्याप्यनध्यक्षापत्तेः सप्रत्य
 रित्याहुः नवीनास्तु तर्हि द्रव्यप्रत्यक्षाप्रतिमहत्त्वविशिष्टविभुत्वावृत्तविशेषगुराः कार
 णमहत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शान्यतरद्वाकारणम् एवं सति वायुरपि प्रत्यक्षावत
 च तादृशगुरास्य महत्त्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शसत्त्वात् इतरथा वायुं स्पर्शमिप्रभां पश्या
 मितं प्रजले तेजः स्पर्शामीति अनुभवापत्ता अप्रसंगं न चायं भ्रमः जले स्पर्शमीत्यनुभ
 वस्यापि तत्रात्मापत्तेः ननु द्रव्यवाच्यं प्रतिद्रव्यस्य स्पर्शानं प्रति च प्रत्येकं किंकारणमिति चेद
 धे महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपं द्वितीये महत्त्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शानं चायं पक्षो गरीयान् प्राचीनमते
 द्रव्यस्पर्शानकारणत्वस्वरूपेण भ्युपगम्यत्वेन तुल्यत्वात् इत्याचक्षते वायुं विभजते सद्विधि
 धइति सच द्विविधो नित्योऽनित्यश्च नित्यः परमाणुरूपः अनित्यः कार्यरूपः पुनस्त्रिविधः

शरीरं द्रियविषयभेदात् शरीरं वायुलोकं इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवृत्ति विषयो वृत्तादिकं पनहे
 तुः शरीरं रातः संचा शरीरायुः प्राणः सचैकोऽप्युपाधिभेदात् प्राणानादिसंज्ञां लभते शरीरमिति तच्च
 पिशां चादीना मपि स्पर्शग्राहकमितीदमुपलक्ष्यणम् महत्त्वोद्भूतरूपस्पर्शवत्तद्रव्यतद्वृत्तिकर्मसामा
 न्यसंमवायसंख्यापरिमाणपृथक्संयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसहानामपि ग्राहकं त्वगिति त्वगि
 द्रियमित्यर्थः तस्य वायवीयत्वे त्वगिन्द्रियं वायवीयं रूपादिषु पंचषु मध्ये स्पर्शस्येवाभिर्व्यंजकत्वेन
 म्रगसंगिसंलिल्लशैत्याभिर्व्यंजकव्यजनपवनवदित्यनुमानं मानं सलिलशैत्यव्यंजके मनसि काला
 दोचातिप्रतिस्तिवारणायेवकारः वृत्तादीत्यत्रादिपदेन घासादीनां परिग्रहः ननु प्रसास्याधिक
 स्य सत्वात् कुतो न कृतस्तद्विभाग इत्यत आह शरीरं रात इति तथा च विषयवायो तस्यां तर्भाव इत्य
 र्थः म्रयानादेरतिरिक्तत्वमाशंक्य प्राणो तस्यां तर्भावमभिधत्ते सचेति प्राणस्त्वित्यर्थः एकोपीति।
 एक एव प्राणो हृदयादिस्थानरूपोपाधिभेदात् प्राणानादिशब्देर्व्यवहियते इत्यर्थः तदुक्तं हृदि प्राणा
 रोमगुदेऽपानः समानो नामिसंस्थितः उदानः कंठदेशस्याव्यानः सर्वशरीरगः म्रयवामुखनासि
 काभ्यां निर्गमनप्रवेशनात् प्राणः मलादेरधो नयनादपानः भुक्तपरिरामाय जाठरान्नस्य समुन्नयनात्

मानः श्रुत्वादेरुर्ध्वनयनाउदानः नाडीमुखेषु वितननाद्यान इति किं वारूपोपाधिभेदात्तथा व्यवहियत इ
 त्थं सः एवं नागकूर्मककलदेवदत्तधनं जयाख्यवायूनामपि प्राणं तर्भावः नागउडारहेतुः कूर्मउन्मी
 लनसंस्ककलः क्षुधायाः देवदत्तो विजंभरास्यधनं जयोपिपोषरास्येति बोध्यम् इति वायुग्रंथः
 इदानीं कार्यद्रव्यस्योत्पत्तिविनाशक्रममाचक्ष्महे परमेश्वरस्य चिकीर्षावशात्परमाणुमुक्तेर्मा
 सतिः तदनंतरं द्वयोः परमाण्वोः संयोगस्ततो ह्यणुकोत्पत्तिः तत्र परमाणुसमवायिकारणं परमाणुः
 एव द्वयसंयोगोऽसमवायिकारणम् परमेश्वरस्यैव हेतुः कालोदिकं प्राग्भावं दृष्ट्वा तत्र ग
 प्रतिबंधकाभावश्च निमित्तकारणम् एतेषां कार्यमात्र एव निमित्तकारणत्वात् तदनंतरं त्रि
 षु ह्यणुकेषु कर्मोत्पत्तिस्तत्तत्संयोगः ततश्च ह्यणुकोत्पत्तिः एवं चतुरणुकाद्युत्पत्तिक्रमेण महापृथिवीम
 सायः महतेजोमहान्वायुरुत्पद्यते एवं परमेश्वरस्य कार्यद्रव्यसं जिहीर्षावशात्परमाणुमुक्तेः
 ततः परमाणुद्वयविभागस्ततः परमाणुद्वयसंयोगनाशस्ततो ह्यणुकनाशस्ततश्च तुरणुकनाशः एवं च
 तुरणुकादिनाशक्रमेण महापृथिव्यादीनां नाशः श्रयमेवावांतरप्रलयः इत्युच्यते सर्वकार्यद्रव्यधंस
 वा सैवांतरप्रलयत्वात् महाप्रलयश्च सर्वभावकार्यधंसः भावकार्यचानित्यं द्रव्यमनिसगुणः क

सचेकिंपुनः सष्टप्रत्ययसद्भावेप्रमाणमिति चेत् धातापथापूर्वमकत्सपदित्यादि श्रुतिः मीमांसकास्तु संसार
 प्रवाहस्य वीजां कुरुन्यायेनानादित्वादनंतत्वाच्च प्रत्ययसद्भावेमानाभावः इत्युचुः अत्र प्रश्नः क्वचित्सम
 वायिकारणानाशाद्व्यनाशः क्वचिदसमवायिकारणानाशाद्व्यनाशः यथा कपालरूपसमवा
 यिकारणानाशाद्घटनाशः परमाणुद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणानाशाद्व्यनाशमंगीचक्रुः
 नव्यास्तु लाघवात्सर्वत्रासमवायिकारणानाशात्तमंगीचक्रुरित्यलं पल्लवितेन इति कार्यद्रव्यात्यतिवि
 नाशक्रमनिरूपणम् आकाशं लक्षयति शब्दगुणमिति शब्दगुणमाकाशं तच्चैकं विभुनित्येव शब्दो
 गुणो यस्य ततं यथापि शब्दवत्त्वमेव लक्षणा मुचितं तथापि भट्टानां मते शब्दस्य द्रव्यत्वं तन्निरासार्थं
 गुणपदमुपातं क्वचिच्छब्दगुणकमाकाशमित्यापि पाठः शब्दगुणमेव शब्दगुणकमिति स्वार्थकः य
 द्वाशब्दं गुणं करोति जनयतीति शब्दं गुणयतीति वा शब्दगुणकं शब्दसमवायिकारणमिति यावत्
 एतेनाकाशे प्रमाणमपि दर्शितं तथाहि शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यनाशे
 तस्मिन् तत्वे सति समवायिकारणकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा रूपमिति परिशेषानुमानेन तादृ
 शद्रव्यविधयोऽकाशं सिध्यति रूपादेव कारणसत्यं तं रूपत्वादि कारणाय विशेष्यं परिशेषम्

प्रसक्तस्प्रतिषेधेन तत्राप्रसंगात्परिशिष्यमाणे संप्रत्ययः न च विशेष्यासिद्धिः शब्दः समवायिकारणकः
जन्मगुणत्वात् शब्दिवीरूपवदित्यनुमानेन न तत्सिद्धेः न च विशेषणासिद्धिरपि शब्दोऽष्टद्रव्यानामिश्रितः
पि श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववदित्यनुमानेन तस्मात्सिद्धेः ननु तस्य गुणत्व एव किं मानमिति चेत् शब्दोऽगु व्यभिचार
य एः अनित्यत्वे सत्येकं त्रियग्राह्यजातीत्वाद् रूपवदित्यनुमानेन मानं अणुकावेनैकांतिकत्ववारणाय दा
जातीत्येति अल्पकृत्यस्य स्पष्टं आकाशस्य शब्दव्यादिवदनेकत्वे मानाभावादाहं तच्चैकमिति
च स्वर्थे न च आकाशस्येकत्वे घटाकाशो मठाकाश इति व्यपदेशः कथमिति वाच्यम् घटादि रूपोपाधि मे
देन तादृश व्यपदेशात् सर्वत्र शब्दोपलंभादाकाशस्य विभुत्वमावश्यकमिति ब्रूते विभिति आका
शस्य विभुत्वादेव नित्यत्वं सत्येतीत्याह नित्यं चेति न न्वात्मन आकाशः संभूत इत्युक्तं नित्यं
तिवेदेनाकाशस्य जन्मत्वप्रतिपादनात् कथं तन्नित्यं यज्जन्यं तदनित्यमिति व्याप्तिरिति चेन्न संभू
त इत्यस्य ब्रह्मांड रूपोपाधिवशात् अभिव्यक्त इत्यर्थकत्वात् वस्तुतस्तु अतएव जन्मजनकभावस्या आकाश
नुमानविरुद्धत्वेन तस्याप्यर्थवादत्वमात्रकल्पनात् संगच्छते इति वदंति इदमत्र चिंत्यं आकाशस्य लभो
शरीरविषयो न स्तः न वत्तैतत्परं विद्रियमस्ति तच्च श्रोत्रं शब्दधीजनकमिन्द्रियं श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं

स्याकाशत्वं कथमिति चेन्न यदिन्द्रियं रूपादिषु मध्ये यंगुणगृहातितदिन्द्रियं तद्गुणयुक्तमिति नियमाच्छे
 तस्य शब्दग्राहकत्वेन शब्दवैरूपां तत्राकाशत्वस्याबाधितत्वात् अथ सति कुड्ये सर्ववित्रमिति या
 येन सर्वमिदं तदेव संभवाति यदीन्द्रियं स्यात् तत्रैव मानं न लक्ष्यते इति चेन्न याया किं यासा
 साकं रणसाध्या इति व्याप्तेर्व्याप्तिरूपकरणासाध्यः किं किं यादौ दृष्टत्वेन गंधाद्युपलं
 भः करणसाध्यः किं यात्वात् छिदिक्रियावदित्यनुमानेतादृशकरणात्वेनेन्द्रियस्य सिद्धेः
 इत्याकाशग्रंथः आकालं लक्षयति अतीतेति अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः अतीतइत्यादिर्यो
 व्यवहारः अतीतो भविष्यत्वं मानइत्यात्मकस्य साधारणहेतुः काल एव इत्यर्थः नुविदं
 लक्षणां मांकाशेति व्याप्तं व्यवहारस्य शब्दात्मकत्वादिति चेन्न अत्र हेतुपदेन निमित्तहे
 तोर्विवक्षितत्वात् न चैवमपि कंठतात्वाद्याभिघातेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं विभुत्वस्यापि
 निवेशात् अथेदं लक्षणां महाकां लेऽव्याप्तं अतीतइत्यादिव्यवहारस्य रविक्रियादिरूपखं
 उकालं नियम्यत्वादिति मेवंमस्याः महाकालेऽप्युपाधिभेदेन तादृशव्यवहारभेदसंभवात् ३
 पाथिप्रसज्यविभागप्रागभावावच्छिन्ना क्रिया स्वपदेन रविक्रियातज्ज न्योयोविभा

गोविन्ददेशयोस्तस्य प्रागभावस्तद्विशेषकालेतिष्ठति तदवच्छिन्नासैव किंयाद्वयमेवो
पाधिरित्युच्यते अतीतत्वं च वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं च वर्तमानप्रागभावप्रतियो
गित्वं वर्तमानत्वं च दृश्यमानोपाधिसंबन्धित्वं एतत्तत्त्वात्वं च महाकाले अतीतत्वादिकं द
शितं प्रायमित्यलमतिकठनविषयकात्तारप्रदर्शनेनाशिप्रसूना अथकाले किं मानमिति चे
त् स्मृणु बहुतर दिवाकरकियाविशिष्टशरीरज्ञानात्कालिकपरत्वोत्पत्तिरिति सिद्धांतः
शे तद्ज्ञानं विशेषणविशेष्योभयसंबन्ध घटकसापेक्षं साक्षात्संबन्धावेति विशिष्टज्ञाने भा
वात् लोहितस्फटिकज्ञानवदित्यनुमानेन विशेषणविशेष्योभयसंबन्धघटकसापेक्ष
त्वेसाधनीये तादृशसंबन्ध घटकविधया कालः सिध्यति न च तादृशसंबन्धघटक
आकाशआत्मा वा भवितुमर्हति तयोः शब्दज्ञानाप्रयत्नेनैव धर्म्मिग्राहकमानसिद्धत्वेन रवि
किंशेषनायकत्वासंभवात् तादृशसंबन्धप्रत्यक्षसमवायिसंयुक्तसंयोगः स्वर्किया तत्समवा
यी दिवाकरस्तत्संयुक्तः कालः तत्संयोगः शरीरे सबजगदाधारः कार्यमात्रे निमित्तकारण
चेति भाषितमेव प्राक् ननु तस्य जगदाधारत्वे कार्यमात्रं प्रति निमित्तकारणत्वे च किं मानमिति चेन्न

कालः सर्ववानिदानीं घटो भवतीति प्रतीत्योरेव मानत्वात् दश दिनमासादिव्यवहारस्योपाधिभेदानुविधा
 यित्वात् कालस्यैकत्वेनिरावाधमिति संधत्ते सचेति सर्वत्र कार्योत्पत्तेर्विभुत्वमप्येष्टव्यमित्यभि
 संधत्ते विभुरिति विभुत्वादेवनित्यत्वं संपद्यते इत्याचष्टे नित्यमिति इतिकालगंथः दिशंलक्ष
 यतिं प्राच्यदीति प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् इयंप्राचीयमवाचीयंप्रतीचीयमुदीचीत्यादिव्यवहा
 रासाधारणकारणं दिगित्यर्थः ननु दिशि किं मानमिति चेदनुमानमेव तत् अथ प्रतिज्ञा मा
 नेषानार्थसिद्धिरिति चेन्मैवं बहुरत्नमूर्तसंयोगविशिष्टपिंडज्ञानात् देशिकपरत्वात्पत्तिरि
 तिनिर्विवादं एवं च तद्गुणविशेषणविशेष्यभयसंबन्धघटकसापेक्षतात्तात्संबन्धाभावे
 सति विशिष्टज्ञानत्वादित्यनुमानस्य जागरूकत्वात् अत्र संबन्धस्त्वबहुरत्नमूर्तसंयोगस्यैव
 समवायिसंयुक्तसंयोगः तेन संबन्धघटकादिकुसिध्यति सा च जगदाधारानिखिलकार्यनि
 तमिन्नकारणं चेत्याभिहिमवेति प्राकृदिक निखिलपदार्थवती इह घटो भवतीत्यादि निरंकु
 शधीस्तत्र मानमिति संतव्यं प्राच्यादिव्यवहारस्योपाधिभेदप्रयोज्यत्वादिगेकेवेति वृत्तं स
 चेति ननु दिश एकत्वे प्राचीत्यादिव्यवहारस्योपाधिभेदः कथमिति चेन्न उपाधिभे

मानं

दे नतादृशव्यवहारभेदात् तस्याहि यस्मादुदयाचलसन्निकृष्टं यन्मूर्तं तत्तत्स्य प्राची यथा प्रयागात्का
 शीयं स्यादुदयाचलविप्रकृष्टं यन्मूर्तं तत्तत्स्य प्रतीची यथा गयायां पाटलपुत्रात्वाकाशीयं स्यात्कन
 काचलसन्निकृष्टं यन्मूर्तं तत्तत्स्योदीची यथारामेश्वरक्षेत्रात् काशीयं स्यात्कनकाचलविप्रकृष्टं
 यन्मूर्तं तत्तत्स्यावाची यथाकाशीतोरामेश्वरक्षेत्रे एवं खंडांतरेपि तदुक्तं सर्वेषामेव वर्षाणां
 मेरुरुत्तरतः स्थित इति एवं महादिशि मेवोपाधिभेदमादाय तादृशव्यवहारो बोध्यः इदमत्र
 बोध्यम् जन्यमात्रं किं यामात्रं वा कालोपाधिः मूर्तिमात्रं दिगुपाधिरिति इति गंगधः आत्मानं दि
 गिरूपयति सच्चैकमनिसावित्री च ज्ञानाधिकरणमिति ज्ञानाधिकरणमात्मानं समवापि
 तेन कालेनातिव्याप्तिः आत्मानं विभजति स इति स द्विविधः परमात्मा जीवोत्तमः
 वस्तु परमात्मेति परमत्वमुत्कृष्टत्वं तच्च प्रकृते सृष्ट्यादि कर्तृत्वं तमेव परमात्मजीवयोर्वैल
 क्षण्यमभिधत्ते तत्रेति तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एकश्च परमात्मजीवयोर्मध्ये इत्यर्थः
 परमात्मा ईश्वरः सर्वज्ञश्च एक एवेत्यर्थः (तदा दो सचेति पूरणीयम्) नित्यज्ञानाधिकरण
 त्वतलक्षणा मवगंतव्यं अथेश्वरे कथं नित्यज्ञानमिति चेत्सर्गाद्येवरे परमाणुना द्युणुकं करि
 य स

आभीतिज्ञानस्यावश्यकत्वेन तदुत्पादकशरीरादिकारणकलापस्य तदानीं व्यतिरेकेण तस्य
 नित्यत्वमुररीकुर्मः इत्यभीप्सरेष्वाकृत्योरपि सत्रचावीकाः ईश्वरसद्भावमानाभावः न
 च प्रत्यक्षप्रमाणमिति वक्तव्यं तार्किकारांमते तस्य निरूप्यस्य शब्दव्यत्वेन वा ह्यप्रत्यक्षा
 संभवात् नाम्यांतरमपि मनसापसंमत्प्रत्यक्षासंभवात् नाप्यनुमाने ईश्वरनिरूपितव्या
 प्रेरप्रसिद्धेः न च द्यावाभूमौ जनयन् देव एको विप्रस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्तेत्यादिवेद एवं
 तत्र प्रमाणमिति ईश्वरोक्तत्वादेव तस्य प्रामाण्यसंभवेनेष्टराभावे तस्याप्यप्रामाण्यत्वा
 दित्याहुः तदसत् यत्र कार्यत्वं तत्र कर्त्तृजन्यत्वमिति व्याप्तेः प्रसिद्धत्वेनांकुरादिरूपं का
 र्यं कर्त्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन कर्त्तृजन्यत्वे साधनीये तत्कर्त्तृत्वं जीवानां वा
 धितमिति तत्कर्त्तृत्वेनेष्टरसिद्धेः न च विना कर्त्तारं धरणीसलिलसंयोगादिभिरे
 वांकुरादीनामुत्पत्तिरिति वाच्यम् घटादीनामपि तथात्वापत्तेः तदुक्तं जगतां यदि नो क
 र्त्ता कुलालेन विना घटः चित्रकारं विना चित्रं स्वतएव भवेत्तदेति न च खेदजादीनामिवांकु

शिं० टी

(तेषामपि पक्षतावच्छेदकाज्ञात्वात्)

रादीनामपि तथात्वेकांक्षतिरिति वाच्यम् स्वेदजादीनां कर्तृजन्यत्वस्वीकारेण दृष्टान्तविरोधात्
तत्र अन्यथा संसारे नियंतुरभावे गृह्णन्त्या विपरीतो दयापत्तिः एवं जलधरपटलेन काले
वृष्ट्यनुत्पादोपत्तिः सचेतनमंतरेणाचेतनस्य नियतकाले गमनागमनासंभवात् यस्माज्ज तस्मात्
गत्कंतीकश्चनावश्यकः स एवास्माकमीश्वरः एवं पतनाभाववदङ्गुत्वात्प्रयः पतनप्र
तूनौकाद्यतिबंधकप्रयत्नयुक्तो धर्तिमत्त्वादित्याद्यनुमानस्यापि प्रमाणमप्युक्तं एवं मीश्वरमुपा
सीतयः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयंतपः सो कामयत इत्यादि श्रुतयोऽप्यनुसंधेयाः
कर्तृत्वं च कृतिमत्त्वं यत्तूपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्णकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति
तन्नगौरवात् केचित्तु कार्यमात्रं प्रति जीवेश्वरयोर्न कर्तृत्वेन कारणत्वं अनेककृति
बुकारणात्तावच्छेदकत्वे गौरवात् किंलात्मत्वेनैव एवं सतीश्वरसाधारणात्मत्वजा
तिरपि सिध्यति एतेन सुखादिसमवायिकारणात्तावच्छेदकतयानेश्वरत्वं साधारणा
सा सिध्यतीति पक्षादौदर्योपिनक्षतिः अथ कथमीश्वरसाधकानुमानमिति चेदं कु

शदिके ~~ननु~~ मात्मजन्यकार्यत्वात् घटवदिति भावयामासुः मीमांसकास्तु क
 मेवेस्वरौ स्वर्गादिकमेव पुरुषार्थः मंत्रमयी देवता अर्थवादवेदो न प्रमाणमिति गदंति
 सैव क मीमांसकैकदेशिनस्तु परिचारककृतकर्मणः फलदाता यथा भूपालस्तथा वेदोक्तकर्मणः
 फलदातेस्वर एवेति समूचिरे कर्मातिरिक्त एवेस्वर इति समूचिरे इतीश्वरवादः नन्वीश्वरः किंशरीरी
 फ उत तद्रहिरः नाद्यः तच्छरीरस्य महत्वे उदंवरं लादौ मशकविशेषोत्यतिर्न स्यात् तत्र तस्य प्रवेशा संभवात्
 मध्यमपरमाण्वेऽनित्यत्वप्रसंगात् अणुत्वे देशांतरे कार्यानुत्पत्तिप्रसंगाच्च दूषणंदरी दृश्यते एव नास्य
 शरीराभावे कर्तृत्वस्यैवा संभवादिति चेन्न शरीरवत एव कर्तृत्वे मानाभावात् शरीरमंतरेणैवेस्वरेण मं
 त्रादिवत्कार्यत्वात् आद्यान्यानुगास्तु ईश्वरस्य परमाणव एव शरीरमिति केचित् आकाशशरी
 रं ब्रह्मेति श्रुतेराकाशमेव तदित्यपरे अन्येतु संसारिणामदृष्टवशादीश्वरस्य शरीरं भवति तच्च ब्र
 ह्मविष्णुशिवानामेति ब्रूवंति परेतु भूतावेशन्यायेनेश्वरस्य शरीरमिति मेनिरे अत्राहुः स ईश्वरः शरीररहि
 त एव परंतु तत्त्वज्ञानसाध्यमरमपुरुषार्थपदप्रणालिका मूलीभूतोपासनादिभिः संसारपंकनिमग्ना
 ज्जंजोद्विधार्थः लीलाविग्रहं वदधाति सच्चिदशिवशक्तिगणेशार्कविष्णुनां ब्रह्मणां च तदुक्तं शिवशक्ति
 गणेशार्कविष्णुपातु ईश्वरः उपासनानुसारेण भक्तैर्भ्यो भुक्ते मुक्तिदः इति अत्रैवैवमवाः शिवादीनां

मीश्वरत्वमसहमानाविष्णोरेवतदंजीकुर्वाणाः तत्रैवतदव्यवस्थापमाप्रणालिकामारंभते किंभोशिवादीना
मीश्वरत्वंब्रुवंतोभवंतोविचारमूल्याप्रतिभाति शिवस्तुविष्णोरुपासकः तामसत्वान्नोपास्यः शक्तिस्तुब्रु
यामाया ब्रह्मादयस्तुतदाज्ञानुवर्तिनः किंचलदमीनिवाससाम्यकुतः शिवस्यशमशानवासिनः कुतस्तदा
शक्त्यादीनां अन्यच्चविष्णुव्यतिरिक्तानामुपासनैवनिषिद्धा तदुक्तं वासुदेवंपरित्यज्ययउपास्तेऽन्यदेवंतं
तथितोजान्हीतीरेकूपंस्वनतिदुर्मतिरित्याहुः अथशैवाः अललैद्युचैलितजंजावातसमानमन्युमवस्त
वमानाः शिवस्येवैश्वरत्वंदृढीकुर्वाणाविष्णोदीनांतत्सेवकत्वप्रतिपादकसरणिंशरणीकुर्वन्ति किं
भोश्रीमच्छिवस्यकटाक्षलेशमात्रमाश्रित्यमहापदवीं प्राप्नुवतांविष्णोदीनोमीश्वरत्वंकुतः विष्णुस्तुशि
वोपासकः एतएवस्वनेत्रं समर्पयित्वाचक्रौपुंडरीकाक्षरतिनामलक्ष्मणानाराधनांतरेणलक्ष्मीवैकुण्ठच
क्रतएवाद्यापिरामेणपूजीतोरामनाथः सेतौप्रत्यक्षासिद्धः नचतर्हि कथंविष्णुचरणोदकंविभर्तिहरइ
ति तच्चभक्तिभंपराधीनत्वात् एतएवेश्वरः परमेश्वरइत्ययमेवव्यवहियते शक्तिरस्यैवमाया यःसु
दृक्स्फटिकसंकाशः सूर्यचंद्राग्निलोचनः लीलानाटकसूत्रधारः कविद्वाररूपः कवित्सौम्यरूपः
शमशानवासीकठिंदनेकदेवगणसमाश्रितानुपमानिर्वीच्यंकेलाशशिवलोकैादिवासीसकलंवे
दशास्त्रवेद्यैश्चशिवस्यसाम्यकुतोविष्णोदीनांकुतोवाउपास्यत्वे तदुक्तं शुद्धस्फटिकसंकाशसर्वव्या

पिनमीश्वरम् कलयेजगदाधारं विष्णुब्रह्मादिसेवितमिति शिवस्तामस इति यदुक्तं तत्तुल्यं श्यामवर्णं त्वदिदर्श
 नेन विष्णोरेवतामसत्वात् संहारसमयेऽपि शिवेन वहिरेवतामसप्रदर्शनात् रुद्रावतारस्य भिन्नत्वात्
 पञ्चमशानवासित्वेन नैकं दृष्टं दर्शितं तदपि न तस्य स्वातंत्र्यात् तदुक्तं अनंत रूपस्य शिवस्य लीलाया
 विहारशीलस्य विचित्रकर्मणः अनेकरूपेण भीषणेनैव रूपहानिर्न भवेत्कदाचनेति सुखं वा कुतस्तस्य दुःखं
 कुतो वा कुतः सुंदरत्वं कुतो सुंदरत्वम् अनेकैः रूपैः अनेकैः प्रकारैः सदा लीलायां खेलतस्मिन्मयस्य
 शिवस्य किंच शिवातिरिक्तदेतानामुपासनेन निषिद्धा तदुक्तं महादेवं परित्यज्य यः उपास्तेनैव देवतं स
 मूढो विषमप्राप्तिं सुधां त्यक्त्वा क्षुधातुर इति गायति अत्र शाक्तिकाः किं भो यया शक्त्या ब्रह्म विष्णु महेशा
 निर्मिताः यत्कृपामवलंब्य ब्रह्मादयः सृष्ट्यादिकं रचयन्ति तत्साम्यमपि प्राप्नुनांति ते त्रयो देवाः कुतो वा
 ति तदधीनकत्वं तस्याः परदेवताया निगदितमज्ञानत इति विदुः तदुक्तं एतन्नेति वर्णयामासुः एवं गारा
 पत्यादयः तत्तदौत्कृष्टं वर्णयामासुः अत्रांतरे सकल वेदशास्त्रपारीणाः सर्वे धर्माः एतेषां वादमाक
 र्णयन्तः किं माश्रयं मिदं शिवदेवं कुर्वतो वैष्णवाः विष्णुदेवं कुर्वन्तः शैवाश्च मोक्षमाकांक्षन्ति
 कथं वा भवेत् अथ स्मार्तयो राणिकादयः एतेषां भेदवादिनां न मोक्षावाप्तिः तदुक्तं शिवस्य हृदयं वि
 ष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः इषदयं तं कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् एवमत्रैव दोषाह स ब्रह्मा सा शिवः सहारिः

शं. कृपासन
 या.

संज्ञः सोऽक्षरः परमः स्वरादिति तदुक्तं श्रीधरस्वामिभिः माधवो माधवावीशो सर्वसिद्धिविधापितो वंदे परं स्वरा
 लानोपरस्परं नतिप्रियाविति तदुक्तं मर्मपुराणोपपुराणयुक्ताः सांगाश्रवेदाः स्मृतयः समस्ताः शास्त्राणि
 सर्वाणि विलोकितानि न कापि दृष्टः शिवविष्णुभेदः श्रुतो स्मृतौ शास्त्रपुराणमध्ये केनापि दृष्टः शिवविष्णुभेदः
 अद्यैतयोरेव मुखान्नवीनः सर्वैरपि श्रूयते राववादः शिवस्य विष्णोः परमुक्तिरेवापुरातनी श्रूयते राव सर्वैः
 पश्चान्नयोर्भेदाधीयं करोति नरः सद्यो नरकं प्रयातीति तत्र देवताप्रस्तावे तत्र देवतामुख्यकर्त्तृत्वं
 आदिप्रदर्शनं कल्पभेदात् निप्रायकं अतएव शक्त्यादीनामपि ताभ्यामभेदः तदुक्तं स्वामिभिः शेषाः
 शाक्ताश्रगाशेषाः सोऽराविष्णुप्रपूजकाः विद्विष्यन्ति मिथो भ्रांत्या तेषां भक्तिस्तु निष्फला सिद्धता
 बहवः प्रोक्ताः श्रुत्या नानाप्रयोजनैः परं त्वस्याहमि प्रायं जानाति विरलः कृती अनेककार्यसि
 द्ध्यर्थं रूपं बहुविधं विभोः तत्कार्यं ज्ञानतो मूढेस्तस्याखंडं प्रतिष्ठितमिति इयान्विशेषः यदि शिवे भक्तिर्म
 स्ती स्यात्तदा विष्णुरपि शिवत्वेनैव श्रेयः तदुक्तं शिवे च भक्तिर्वहुला यदि स्यात्तथा शिवत्वेन भजेन्द्रिंहि हरौ च
 भक्तिर्वहुला यदि स्यात्तथा हरित्वेन भजेन्द्रिंहि अतः कृपमं इकन्यायेन लोकाज्ञानशून्या भवन्तीति जगदुः
 वे इति श्रुत्वा वादः जीनिरूपयति जीव इति जीवः प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च तत्रैतन्नुष्यते बंधमोक्ष
 योग्यो जीवः जन्मज्ञानाधिकरणं वा अयमेव दोषो न इत्युच्यते शरीरसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वं च तत्रैव त्वमप्रतिश

शीरं भिन्न इति सुखदुःखादिवैचित्र्यादिति हेतु पूरणीयः जीवस्याणुत्वे सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसंगः न च
 मपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्त्या कृतहान्यकृताभ्यामप्रसंग इत्यभिप्रायवानाह विभुरिति विभुत्वानित्यत्वमर्थो देवायातमि
 त्याह नित्यमिति ननु जीवसद्भावे किं मानमिति चेन्न अहं सुखी अहं दुःखीति मानसप्रत्यक्षास्तेवमानत्वात् न च
 लातावन्न प्रत्यक्ष इति भाव्यमते विरोध इति वाच्यम् तस्य परात्मपरत्वात् प्रतिपादितं चेवमेवात्मतत्त्वविवे
 के ननु विप्रतिपन्नं प्रतिकथं प्रत्यक्षमुपन्यसुं शक्यमिति चेत्तत्रानुमानमेवमानं बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्या
 तिरिक्तद्रव्याम्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाम्रितत्वे सति गुरात्वात् यो यदनाम्रितो गुराः स तदनाम्रितिरिक्त
 द्रव्याम्रितः यथा पृथिव्याद्यनाम्रितः शब्द इति ननु मानेन न नवमं द्रव्यमात्मा सिद्ध्यति न च ते भूतानां गुराभ
 व्याप्तिरिति वक्तव्यं तथा सति ते व्याप्याभ्यां तदप्रत्यक्षानुपपत्तेः भूतगुरानां रूपादीनां वाद्यप्रत्यक्षास्तेवानुभव
 सिद्धत्वात् अतएव भूतत्वं हरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुरावत्वमिति संगच्छते विशेषगुरात्वादेवनदि काल
 मनसां गुराः ननु विशेषगुरात्व एवमानं न लभामहे इति चेत् बुद्ध्यादयो विशेषगुराः एकैन्द्रियग्राह्यत्वे
 सति गुरात्वात् रूपवदित्यनुमानं मानं सुखत्वादौ व्यभिचारवारणाय गुरात्वमिति संयोगादिवारणाय सत्यं तं
 अन्तर्गतं स्यष्टमेव एवमिन्द्रियं सकलं कंकरात्वात् कुठारवदित्यनुमानेनात्मा सिद्ध्यति अत्र य उपि

श्री १०

नास्ति काः क्रमशः शंकेते तत्रादौ शून्यवादिनो माध्यमिकाः सुषुप्पव्यवहितोत्तरक्षरो उस्मिंस्सुषुप्तावहं ना
समित्यनुभवात् शून्यमेवात्मा अतएव सर्वमिदं मिथ्येव तत्र श्रुतिरप्याह अस्देवेदमग्र आसीदित्याहुः त
दसत् सुषुप्तावहं नासमित्यनुभस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे तात्मनितस्य ज्ञानाभावे परत्वात् यन्मिथ्ये क
दमुक्तं तदपि न सत् प्रत्यक्षतो नुभूयमानपदार्थजातस्य शक्यापलापत्वात् उपदर्शित वेदस्य गतिर्व
क्ष्यते क्षणिकविज्ञानवादिनो योगाचार्यास्तु क्षणिकविज्ञानमेवात्मा तत्र द्विविधं प्रवृत्तिविज्ञानमाल
यविज्ञानं च तत्राद्यं घट इत्यादि प्रवृत्तिविज्ञानं सुषुप्तावहमित्यालये विज्ञानं सुखादिकमस्यैव विकारः
तदतिरिक्तवस्तुन एवाप्रसिद्धेः अत्र श्रुतिरपि अन्योत्तर आत्मा विज्ञानमय इति विज्ञानस्यैवात्मत्वमाहे
त्याहुः तदसत् पूर्वानुभूतपदार्थस्मरणानुपपत्तेः अनुभवितुरिदानीमभावात् अन्यानुभूते चार्थेऽन्य
स्यैव योगात् ननु केसुरीसुरमिपटवत्पूर्वैश्वर्यविज्ञानोत्पादितैस्संस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रांते
त्वमिच्छाम इति माभाषिष्ठाः तथा सति जनन्यनुभूतपदार्थस्य गर्भस्थेन तनयेन स्मरणपत्तेरित्याद्य
न्यत्र विस्तरः सोऽत्रांतिकास्तु ज्ञानाकारानुमेयक्षणीकवाक्यार्थ एवास्ते तीर्हंति वेभाषिकाः क्षणमंगु
रवादिनस्तु क्षणिकवाक्यार्थ एवास्ते तीर्हंति तदुभयमपि मंदं घटादीनां तथात्वे मानाभावात् एते च

तस्यानुभवस्य

१२१

लारोनास्तिकावौद्धा इत्युच्यते वौद्धानां चाष्टादश भेदाः ग्रंथांतरे प्रसिद्धाः उपभेदाश्च बहवः ते च विस्तरमिषेह नो
 क्ताः चार्वाकास्तु ब्राह्मणो हंक्षत्रियोऽहं गौरोहं स्पूलोहं कृशोहं सुखीहं जानामीत्यादि सामानाधिकरण्य
 प्रतीतिः ब्राह्मणत्वादि धर्मवति शरीर एव ज्ञानं सुखार्थं प्रयत्नं सिद्ध्यतीति शरीरमेवात्मा अत्र प्रवृत्तिरप्या
 ह सवाराषपुरुषोन्नरस्ममय इति ननु शरीरस्य पार्थिवत्वेन घटादिवन्नचेतनं तदिति चेन्मेवं संस्थाः के
 वलनागवल्लीदलस्य रागानुत्पादकत्वे पिनागवल्लीदलखदिरचूर्णकमुकसमुदायात्मकतां वूलस्य रा
 गोत्पादकत्वं तत्र केवलपार्थिवं स्याच्चेतनत्वे पिभूतचतुष्षयसमुदायात्मकं शरीरस्य तथात्वे वा
 धकाभावादित्याहुः तन्न मृतशरीरे पि ज्ञानापत्तिः ननु ज्ञानं प्रति शरीरप्राण संयोगस्यापि कारणात्वेन
 तदानीं तदभावात् न तदुत्पत्तिः इतरथा नेयापिकानां नये मुक्तात्मनि ज्ञानापत्तिः शरीरमेव ज्ञानकार
 णमिति चेत्तर्हि आत्मनो विभुत्वेन मृतशरीरे ज्ञानापत्तिः वारं रांतुगीवीरागुरूणामप्यशक्यमिति चेन्न त्र
 वयवोपचयापचयैः शरीरस्य नानात्वेन पूर्ववद्दूषणावतारात् पुनः श्रूयतां वीचीतरंगन्यायेन संस्का
 परं परांगीकारस्तु न युज्यते वाटगौरवात् फलमुखगौरवं न दोषायेति चेत्तर्हि विद्वत्तन्यपत्त्वमूर्खत्वं
 दृष्टिदत्तादिनियामकं भवंतः किं बुवंते संसारस्य स्वभाव एवेदं सर्वमिति चेत्त वैयर्थ्ये किं बाधकं अस्तु ज
 न्युपपत्तिः

उत्पन्नविना
 शालित्वेन
 बाह्यनुभूतं
 दृष्टिदत्तं
 रूपं

नचेद्विधातरेणानुसंधीयते इति वाच्यम् अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्यानुसंधानायोगाच्च ५

तसमय एवेति चेत् तर्हितस्मिन्नेव समये जन्मन तु समयांतरे इत्यत्रैव किं नियामकं अस्तीश्वरसंबन्धं
 ततेनियामक इति वक्तुं मशक्यं तस्य समं दिशित्वात् तस्माददृष्टमेव नियामकमिति वाच्यम् तच्चत्मा
 नमंतरेणानुपपन्नमिति शरीरातिरिक्तरवात्माभ्युपेयः चार्वाकैकदेशिनस्तु कांशोहंवाधिरोहं
 महंजानामीति इन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनादिन्द्रियमेवात्मेत्याहुः तच्चवालप्रलपितं
 चक्षुरादिनाशेयोहंघटमद्राक्षसोहमिदानीं स्यात्तमीत्यभेदप्रतीत्यनुपपत्तेः अपरे चार्वाकास्तु
 सुषुप्तिदशायां चक्षुरादीनामुपरमेपि मनसा सर्वव्यवहारदर्शनात् तस्य नित्यत्वाच्च मन
 एवात्मा अत्र श्रुतिरय्याह अन्योन्तरात्मा मनोमय इतीति मन्यंते तदय्यसत् मनसोऽरात्वेन सुखा
 द्यनुपलंभप्रसंगात् इतरे चार्वाकास्तु प्राणेन विना व्यवहारादर्शनात् पिपासावानहमित्याद्युपल
 द्येऽत्र प्राण एवात्मा अत्र श्रुतिरय्याह अन्योन्तरात्मा प्राणमय इति कलयन्ति तदपि न युक्तम् त
 स्यान्नित्यत्वेन तदुरस्युपदर्शित इत्यणगणवाणप्रहारपातात् पुत्रे पुष्टे अहमेव पुष्टः पुत्रे नष्टेऽहमेव न
 ष्टः इत्याद्यनुभवात् आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेऽत्र पुत्र एवात्मे सपि काश्चित् तदपि न तादृशानुभ
 वस्याभिमानत्वात् उपदर्शितश्रुतीनामात्मनो ज्ञानाधिकरणत्वं प्रतियादकसत्यं ज्ञानमिति दर्शयमानं श्रु

सुषुप्तिदशा
 यां सत्यपि श
 रीरे चक्षुरा
 द्युपरमेपि
 द्यनुपलंभे

शिव
 २२

तिवाध्यत्वात् पूर्वपक्षेतात्पर्यम् दिगंबरास्तु देहातिरिक्तदेहपरिमारा आत्मा सच दीपप्रभावतू संकोचविकाशं
 शालीत्याहुः तदप्यकिंचित्करं तस्यानित्यत्वापत्त्या तच्छिरसिपूर्वोक्तदोषवज्रप्रहारपातात् सतएव प्रा
 वकाः क्षापणकाजेनास्त्युच्यंते इति संक्षेपः इति नास्तिकखंडने अथ सांख्यशास्त्रज्ञाः आत्ममूलप्र
 कृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्रयोऽशविकारभेदात् पञ्चविंशतितत्त्वानितत्रशीकरनिर्लिप्ततामर
 मो सपलासवत् कर्तृत्वैकत्वादिनिर्लिप्त आत्मा सच न प्रकृतिर्न विकृतिश्च न कारं रं न कार्यमिति
 यावत् परंतु चैतनस्य मूलप्रकृतिस्तु जगतकर्मनित्याजडाचातरावनविकृतिः महत्तत्त्वं च
 प्रकृतेः परिणामः प्रकृतिकार्यमिति यावत् इदमेव बुद्धिरंतः करणमित्युच्यते अहंकार आहं सु
 खी दुःखी त्याद्यभिमानः अयं च महत्तत्त्वस्य कार्यं तन्मात्रं च शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः एते अहंकार
 कस्य कार्यणि महदादयश्चेते सप्तप्रत्ययो विकृतयश्च विकारास्तु आत्रत्वकूचक्षुरसनघ्राणानि
 पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादोपस्य पायवः पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मन आकाशवायुतेजोजल
 मता पृथिव्यः पञ्चभूतानीति षोडशसंख्यकाः तैर्महाभूतैः शरीरमुत्पद्यते तत्संबन्धवशात् प्रकृतिरे
 व सर्वकरोति तत्संसारवशादात्मनो हं करोमीत्यभिमानो जायते स एवात्मनो बन्ध इत्युच्यते तन्निवर्त

नाच्च मोक्ष इत्युच्यते इत्याहुः तदसत् अहं कर्ताऽहं भोक्ताऽहं जानामीति कर्तृत्वभोक्तृत्वचैतन्यादीनां सा-
 मानाधिकरण्यप्रतीतेऽतनातिरिक्तप्रकृतिसद्भावे मानाभावात् जडायाः प्रकृतेः कर्तृत्वा संभवाच्च
 ननु प्रकृतेः किं प्रमाणानि गुरोः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते इति भगव-
 डुक्तेः सामानाधिकरण्योपलंभो भ्रम एवेति चेन्न प्रकृतेरदृष्टविशेषस्य गुरोस्तज्जन्येच्छादिभिर-
 महमेव कर्तृत्वमित्यदर्थत्वात् अतएव तत्रैव सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः इत्युपरितनमगवडुक्तिः संग-
 छेते इति कर्तृत्वपक्षवितेन इति संख्यामतनिरूपणम् पातं जलशाल्वं चास्तु आत्मा योगगम्यः योगश्च
 चित्तवृत्तिनिरोधनं तच्च चित्तस्य बाह्यवृत्तिनिवर्तनादंतरमिति निवेशः यमनियमासनप्राणायाम-
 प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदादष्टौ योगांगानि तत्र सेव्यकर्मनिवृत्तिकरुणार्जवशान्तिशो-
 चधृतिमिताहारसत्यभाषणजीवाहिंसनव्रतसर्वभेदादशयमाः आस्तिक्यहर्यतपःसुरार्चनदा-
 नलंजासद्भ्यासहोमसत्स्वराजपभेदादशनियमाः पद्मासनस्वस्तिकभद्रवज्रवीरासनभेदात्प-
 चमुख्यासनानि अन्यान्यपि एकोनाशीतिरासनानि सन्ति पूरककुंभकरेचकभेदात् प्राणायाम-
 सिद्धिः सचात्पप्राणसंचारनियामकः इन्द्रियाणां विषयनिवर्तनं प्रत्याहारः नाभ्यादिब्रह्म

रं द्यांततत्स्थानेषु प्राणधारणं धारणं ततो हृदयारविंदे शिवस्य विभावनं ध्यानं ततः प्राणानि रुद्ध्यात्मेनासह शिवसेवया भा-
 वनं समाधिः एतादृशं गहनं योगेन शिवमयं ज्योतिरवलोक्यते इदमेव समाधिसिद्धिरित्युच्यते तदुक्तम् चित्रसा-
 धिकसाधितस्य तु वहिर्बृते निर्रोधः कमादंतर्वतितयान्तरेव विगलत्पीयूषमास्वादयेत् स्वात्मन्येव सदा सह शि-
 वमयं तज्जोतिरा लोकायेत् सान्द्रानंदपरं परमनुभवेत् सिद्धिः समाधेरिव मित्याहुः इति पातं जलमतं निरूपणम्
 वेदान्तिनस्तु रंकमेवादितीयं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेरेकं ब्रह्मेवास्ति तच्च विना शीवारेयमात्मा सत्तत्त्वज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेर्नि-
 र्वाक्यं विज्ञानस्वरूपं च तदेवोक्तं हेव हस्वामिति श्रुतेरुपाधि वशात् जीव इत्युच्यते तस्यैव समाया निर्मिताः विद्याविद्या-
 भ्यां बंधमोक्षौ भवतः शरीर आत्मत्वाभिमानकारणैश्च विद्याविद्या तु तन्निवृत्ति का शरीर आत्मत्वाभिमानो ब-
 धः तन्निवृत्तिरेव मोक्ष इत्युच्यते तस्मिन्नेव ब्रह्मणि रज्जौ सर्प इव मिथ्या भूत संसारे भासते तस्माद्ब्रह्मेव स-
 त्यं जगन्मिथ्येत्याहुः इदमपि युक्तं न प्रतिभाति प्रत्यक्षा सिद्ध पदार्थस्य मिथ्यात्वा संभवात् न च रज्जौ तर्हि क-
 थं सर्पस्य मिथ्यात्वमिति र्वच्यम् प्रसिद्धेव सर्पस्य तत्र भानं गीकारेण दृष्टं तं वैषम्यात् न च तत्राप्यसदेव सर्वे भा-
 सते इति वाच्यम् तथा सति शशं गस्यापि भाना यत्रैः अथ तर्हि स्वप्ने कथं शस्त्रप्रहारादेर्मिथ्यात्वमिति माभाषि-
 ष्याः प्रसिद्धेव शस्त्रप्रहारादेः स्वस्मिन्ना रोपमात्रात् अतश्च ब्रह्मा प्रोक्तं न स विपर्जय एव इति वक्ष्यामः
 न च मिथ्यात्वप्रतिपादकं श्रुतेरप्रमाण्यापत्तिरिति वाच्यम् तस्या जन्मभावस्य नश्वरत्वप्रतिपादने तात्पर्यात् न
 न चावेदस्यापि मिथ्यात्वा यस्या तत्प्रतिपादकं स एव तस्यात्वापत्त्या नास्तिक्यमतप्रवेशप्रसंगः तदुक्तम् प्रत्यक्षा

सि० टी

२४

य

म

दिप्रमासिद्धविरुद्धार्थप्रबोधकः वेदांतोपदेशात्प्रसादोद्दे किमपराध्यते एव यन्नित्यं विज्ञानं ब्रह्मेत्युक्तं तदपि न
तस्यंडुरूपपादनत्वात् तथाहि किं आत्ममात्रं नित्यज्ञानस्वरूपं उत जीवः किमुतेऽश्वरः नाद्यः यद्यज्ञानं तत्स
विषयकं इति नियमान्तस्यापि कश्चन विषयो वाच्यः मेरुदीपानामपि विषयवदंतर्गत इत्यनुभवापत्तेः स किं या
वज्रगदिति श्रुतं किं वा यत्किंचित् घटपटादिः नाद्यः मेरुदीपानामपि विषयवदंतर्गतत्वेन तदनुभावाप
त्तिः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसंगाच्च न वक्तव्यं निर्विषयकमेव तदुत्तररीक्रियते इति निर्विषयकस्य ज्ञा
नत्वे मानाभावात् न द्वितीयः घटस्तद्विषयः पटस्तद्विषयः वेत्यत्र विनिर्भना विरहेण भूदिते पिलशु ग
नेन प्रशान्तिर्वाधेरिति न्यायेन तदोषतादवस्थात् विनिगमनाच्च एकत्र यदापातिनी युक्तिः जीवस्यति
त्यविज्ञानस्वरूपत्वे उपदर्शितदोषवारणं तु चतुर्मुखब्रह्मणो व्यशक्यं प्रमाणाभावाच्चेश्वरस्यापि
न नित्यविज्ञानस्वरूपत्वं संभवति सत्यं ज्ञानमित्यस्य घटो नील इत्यस्यैव ज्ञानगुणवदिति तदर्थत्वात्
अतएव यः सर्वज्ञः स सर्वं विदिति श्रुतेः प्रमाणं निर्वहति जीवब्रह्मणो रेक्यमिति यदुक्तं तदपि न
सुखदुःखादिवैचित्र्याज्जीवानामनेकत्वेन तत्रैकत्वा संभवात् अहं जीवानेऽश्वर इति प्रतीतेः अ
तएव एकश्च न संसारी वद्धः कश्चन संसारी मुक्त इति व्यवहार उच्यते न त्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे
ति श्रुतेः का गतिरीति चेन्न अनुवर्तते तस्यैवा द्वितीयस्य दार्ढ्यत्वात् विरोध इति चेन्न ब्रह्मेत्यस्य ब्रह्म व्याप
नित्यमित्युक्तत्वात् एकत्वसमनियतविजातीयवैलक्षण्यस्यैवाद्वितीयत्वपदार्थत्वात् प्रकृतेर्जगत्कर्तृत्वं

२४

२३

मेवैतद्वैलक्षण्यं एकोविद्वानद्वितीयं त्रयोविद्याधिक्यं वैलक्षण्यवत् समानेषु दशमुक्ताफलेषु विजातीयो घटस्त
 द्वैलक्षण्यसत्त्वेनाद्वितीयमहारापतिवारणायैकत्वसमनियतत्वं वैलक्षण्यविशेषणं अयमस्यैवाद्वितीयपदा
 र्थत्वात् नन्वेवं सति सर्वस्वत्विदं ब्रह्मेति श्रुतिविरोध इति चेन्न ब्रह्मेत्यस्य ब्रह्मव्याप्तमित्यर्थकत्वात् व्याप्त
 त्वं ब्रह्मसंबन्धत्वं अन्यथा घटादीनामपि ब्रह्मात्वापत्त्या ब्रह्मरोगोऽनित्यत्वापत्तिः जडत्वापत्तिश्च न वैकोहं
 ब्रह्मसामिति श्रुतेरप्रमाणप्रसंग इति वाच्यम् एकोहं निराकारो ब्रह्मविष्णुशिवरूपेण बहुस्यामिति
 तदर्थत्वात् ननु तत्त्वमसि ब्रह्मविदुः त्वमेव भवतीत्यादि श्रुतेः जीवेश्वरयोरभेदप्रतिपादिकायां
 अप्राणपापत्तिरिति चेन्न तत्त्वमसीदित्यस्य निर्दुःस्वत्वेन तत्सदृशस्त्वमसीत्यर्थकत्वात् एव ब्रह्मे
 व भवतीत्यस्यापि रोष्वर्थाधिक्येन पुरुहितोयं राजैवेति वत् अतएव सर्वे आत्मानः संमर्षिताः नि
 रंजनः परं साम्यमुपेतीत्यादि श्रुतिः प्रामाण्यमाप्नोति वस्तुतः पूर्वपक्षश्रुतीनामेव वेदांतोय
 योगिश्रुतीनामर्थकरो प्रयोजनाभाव इति संक्षेपः इति आत्मानिदूपराम् मनो निरूपयति सुरे
 ति सुखाद्यपलाब्धिं सुखादिसाक्षात्कारस्य साधनं एव मनः इत्यर्थः आत्ममनः संयोगवारणायेंद्रि
 यमिति चक्षुरादिवारणावसुरेत्यादि एतेन मनसि प्रमाणमपि दर्शितं तथाहि सुखादिसाक्षा

कारः करणसाध्यः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषादिवदित्यनुमानाच्च चक्षुरादिवाधात्मनः सिध्यति मनो वि
भजते तच्चेति मनश्चेत्यर्थः मनसोऽनंतत्वे हेतुमाह प्रत्यालेति आत्मानमात्मानं प्रति प्रत्यात्मानं तस्मिन्निमित्तेन य
वर्तमानादित्यर्थः तथा चैकैकात्मन एवैकं मनसश्चावश्यकत्वेनात्मना मनतत्वात् मनसोऽप्यनं
तत्वमिति भावः नन्वाकाशादिवन्मनसो विभुत्वे विभुद्वयसंयोगानं गीकारेणानोत्यतिर्न स्यात् सा
नासमव्यापिकारणाऽप्रसिद्धे रत आह परमाणुरूपमिति परमाणुस्वरूपमित्यर्थः तथा च मनसोऽत्र
एतत्वेनात्ममनः संयोगः संभवत्येवेति भावः मीमांसकास्तु मनो विभुत्वं रहितद्रव्यत्वादांकाशवदित्य
नुमानेन विभुत्वं सिद्धति विभुद्वयसंयोगोऽप्यस्येवेत्याहः नैतत् तादृशसंयोगस्य नित्यत्वापत्त्या सर्वदा ज्ञा
नोत्पत्तिप्रसंजेन सुषुप्त्यभावापत्तेः समुत्पद्यमानः पुरीततिप्रविशति तदा सुषुप्तिः यदनिःसृतिरिति तदा
ज्ञानोत्पत्तिः पुरीतदहिर्द्देशावच्छिन्नात्मनः संयोगस्येव शोकारणत्वात् अतएव सुषुप्तिकाले ज्ञानाय न
तिवारणाय ज्ञानमात्रे त्वङ्मनसंयोगः कारणमिति मतं निराकुर्वति नव्याः ननु मनसोऽणत्वेना
नावधानिनां कथं पुनरुपपन्नोत्पत्तिः मनसश्चक्षुरीन्द्रियसंयोगकाले त्वगिन्द्रियादिनां संयोगां संभ
ति वादिचेन्न मनसोऽतिसयवेगशालित्वेन दक्षणाविलंबेनैवेन्द्रियसंबन्धसंदभ्याससंविशेषशालि
नानावधानिनां ज्ञानमुत्पादयति पुनरप्यनुभवामीति प्रत्ययो भ्रमः अतएव किमुक्तं व्यासंगा

सुकिमतिरिक्तकल्पनेनेति चेन्नैवं व्याप्यति जातीयगुणानां व्याप्यति त्वनियमात् किंच तं तु गतनीलपीतादीनां प
 रस्परविरोधेन पटे नीलादिनि कुरु स्वस्यैवानुसृतेः रूपाश्रयं विभज्य दर्शयति तत्रेति पृथिव्यादित्रय इत्यर्थः
 सप्तविधमिति रूपमित्यनुषज्यते आभास्वरशुक्लमिति ननु कालिन्दीसलिलैस्तादौ कथं नीलिमोमलंभ इति चे
 न्न तस्य स्थलोपाधिकत्वात् भास्वरशुक्लमिति वैश्वानरादावुपपन्नं कथं पार्थिवरूपप्रतिबंधाभास्वरशु
 क्लस्यानुपलब्धाधिः रसं निरूपयति रसनेति षट्त्रिंशदिति तथा चावयवगतनानारससमुदायादेव सा सृज
 स्मिन्नित्ररसानां ज्येष्ठ्य इति भावः रसस्याश्रयमाह पृथिवीति आश्रयं विभज्य दर्शयति तत्रेति पृथिवीज
 लयो रित्यर्थः षट्त्रिंशदिति रस इत्यनुवर्तते जले मुधुर एवेति ननु जम्बीरजलादावप्लोपलब्धेः कर्कटीभ
 द्वाणां जलेति कोपलब्धेः कथं मधुर एवेति चेन्न तस्यादौपाधिकत्वात् अतएव शुक्लैः पौजांस्वीराणां
 मूलोपलब्धेः कर्कटीभद्वाणात्पूर्वं जलेति कानुपलब्धेः ननु जले माधुर्यसत्वे कुतोऽनोपलभ्यत
 इति चेन्न हरीतकीभद्वाणादीनां तद्व्यञ्जकत्वात् इति रस निरूपणं गंधं निरूपयति प्राणति पृथिवी
 मात्र इति रिति गंधप्रतीति सत्वे पृथिवीसंबन्धसत्वे पृथिवीसंबन्धाभावे गंधप्रतीतभाव इत्यन्वयः य
 तिरेकाभ्यां पृथिवीगंधस्यैव जले प्रतीतिर्वाद्या एवं वार्यवपि ननु देशांतरस्य कलुरिकुसुमसंबन्धप
 वनस्यैतद्देशाभावे गंधप्रतीत्यनुपपत्तिः न च वायुनीतयणुकादि संबंधोऽप्येवेति वाच्यं कस्तुर्प्या

न्यूनतापत्तेः कुशमस्य च छिद्रापत्तेरिति चेन्न भोक्तृदृष्टविशेषेण अणुकांतराद्यस्य दत्ते कं पूरादौ तु तद
भावात् न तथा इति गंधनिरूपणम् स्पर्शनिर्णयति त्वगिति संख्यादावति व्याप्तिवारणाय मात्र पदं त
वेति पृथिव्यादिचतुष्टय इत्यर्थः शीत इति शीतस्पर्श इत्यर्थः खनुस्पर्श इत्यत्रापि प्रसंगाद्भावादिचतुष्टय
सपाकजत्वापाकजत्वे प्रतिपादयन्नित्यत्वानित्यत्वे प्रतिपादयति रूपादीति पाकजमिति पाकजमपीत्यर्थः
पाकजं संयोगस्तस्माज्जायत इति पाकजं पाकात्मवायिकारणमिति यावत् ननु कथं पाकजं
जन्मेति चेत् अत्र पीतुपाकवादिनो वैशेषिकाः आमनि निक्षिप्य घटे हुताशनसंयोगात् परमाण्वादि
कपालपर्यन्तावयवेषु क्रिया ततः परस्परविभागः ततः परस्परसंयोगनाशः ततोऽसमवायिका
रणनाशात् तद्व्यनाश इति नियमेन श्यामघटस्य नाशः वशिष्टैः परमाणवः पंच्यन्ते तत्रैव पाके
न रूपादिचतुष्टयोत्पत्तिस्ततः परमेष्ठरेण सर्गादाविवद्यणुकादिक्रमेण पूर्ववद्वक्ते घटो
निर्मियते परमाणुरूपेणैव द्यणुक इत्यं जन्यते एवंक्रमः अन्यथा घटस्य दृढत्वे हुताशनस्यैव र
णासंभवाद्भावाद्युत्पत्तिर्न स्यादित्यहुः पिठरपाकवादिनो नैयायकास्तु घटादिकं सच्छिद्रमेव अन्य
था तदंतर्वाततंडुलादेः पाको न स्यात् अतएव कल्पे देवपरमान्वादि घटपर्यन्तेषु घटैर्नाशविना
पाके नैव रूपाद्युत्पत्तिरिति वदन्ति ननु स्पर्शः कथं पाकज इति चेन्न रसात्तफलादावतयादिना को

मलकठिनस्पर्शस्यादनस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् केचित्तत्रयवसंयोगविशेषएव काठिन्यादिरित्याहुस्तदस
त् तथासतितस्यचाक्षुषत्वापत्तेः स्पर्शनसंयोगस्यचाक्षुषत्वनियमात् पाकजत्वादेवानित्यत्र
मित्याह अनित्यंचेति अन्यत्रजलादौ अपाकजमिति अपाकजमेवेत्यर्थः रूपादिचतुष्टयमित्य
नुप्रज्यते संख्यानिरूपयति एकत्वादिति एकत्वादेर्योव्यवहारएकत्वं द्वित्वमित्याद्याकलस्यहे
तुःसंख्येवेत्यर्थः ननुसंख्यायाश्चाधीरस्तिनवेत्याह एकत्वादीति तथाच एकंदशशतंचै
वसहस्रमयुतंतथा लक्षचनियुतंचैवकोटिरखंदमेवच वंदंखर्वोनिखर्वंस्त्रसंखपद
असागरः स्रत्यंमध्यंपराद्वंददशरुद्रायथाक्रमम् इतिमहदुक्तेः पराद्वपयंतैवसंख्येतिभावः
नित्यानित्यभेदेनैकत्वंद्विविधमित्याह नित्यगतमिति गगनपरमाण्वादितमित्यर्थः अनित्यग
तमिति परमाणुमिन्नपृथिव्यादिचतुष्टयगतमित्यर्थः अत्रचकारण गतमेकत्वमसमवायिका
रणमितिबोध्यं द्वित्वादिकमनित्यमित्यर्थः अत्रचकारण गतमेकत्वमसमवायिका
वेत्याह द्वित्वादिकंत्विति आदिनात्रित्वादिकं परिग्रहः सर्वत्रेति नित्यानित्यद्रव्ययोरित्य
र्थः तथाचापेक्षावुद्धिजन्यत्वादिकंमनित्यमेवेतिभावः ननुकथंमपेक्षावुद्धिजन्यत्वमिति

चेदुच्यते घटद्वयसन्निकर्षानंतरमयमेकायमेक इति ज्ञानं जन्यते इतीदमेवामेदाबुद्धिरित्युच्यते ततो घटद्व
 येद्वित्वमुत्पद्यते अत्र घटद्वयगतमेकत्वं समसमवायिकारणम् घटद्वयसमवायिकारणं अपेदाबुद्धिर्नि
 मितकारणम् ततो द्वित्वद्वित्वनिर्विकल्पकम् ततश्चोद्भविति द्वित्वविशीष्टस्य प्रत्यक्षं तन्निर्वाहार्थ
 मेवापेदाबुद्धेस्त्रिद्वारावस्थापित्वकल्पते तस्मिन्नेवक्षरोऽपेदाबुद्धिनाशः तदुत्तरक्षरोचद्वित्वस्य
 शशस्तत्रापेदाबुद्धेर्नाशः कारणम् अन्यथापेदाबुद्धेर्नाशानंतरमपि द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिः ए
 वं त्रित्वादावपि बोध्यम् अतीन्द्रियेद्वित्वादिकंतु योगीश्वरापेदाबुद्ध्या जन्यते तन्नाशश्च योगीनापि मे
 दि पेदाबुद्धिर्नाशानिति ध्येयम् ननु शब्दबुद्धिकर्मणां द्विद्वारावस्थापित्वात्कथमपेदाबुद्धिस्त्रिद्वाराव
 स्थापिनी किंच योग्यविभुविशेषगुणानां प्रतिस्त्रोतरवृत्तिगुणानां कारणत्वाद्वित्वनिर्विकल्पकैर्नै
 वापेदाबुद्धिमाशाद्येति चेन्मैवं अपेदाबुद्धिभिन्नानामेव विवक्षितत्वात् इति संख्या निरूपणम् परिमा
 णं निरूपयति मानेति मानं परिमितिस्तस्यो व्यवहारः इदं महदिदमणिवत्याद्यात्मकस्तस्य कारणं परि
 माणमेवेत्यर्थः परिमाणस्याश्रयमाह नवद्वयेति तच्च नित्यगतं नित्यमनिगतमनित्यम् परिमाणं
 विभजते तदिति परिमाणमित्यर्थः चातुर्विध्यं दर्शयति अणिवति अणुत्वं महत्वं दीर्घत्वं स्रस्त्वं

वे

तु

लक्षणमित्यनुभौदरीदृश्यते तथा च न्यायसूत्रं युगपद्भानुनृत्यति मनसो लिंगमिति मनसो लाघवात्
 रमाणरूपत्वाद्धानित्यत्वमित्याह नित्यं चेति इति मनो निरूपणम् अथ द्रव्याणां साधर्म्यवेधर्म
 प्रक्रिया पृथिव्यादि नवानां समवायिकारणत्वं साधर्म्यं नित्यद्रव्याणामवृत्तित्वं पृथिव्यप्रेजो वा
 युमनसां मूर्तत्वं क्रियावत्त्वं परत्वापरत्वे वेगवत्त्वं च किं नाम विभुत्वमिति चेत् मूर्तत्वं च परिच्छिन्न परिमा
 णवत्त्वमिति संप्रदायविदः क्रिया समवायिकारकं एतावच्छेदकतया सिद्धे जातिविशेष इति नव्याः
 आकाशादिचतुष्टयस्य विभुत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं च किं नाम विभुत्वमिति चेत् सर्वमूर्तद्रव्य
 संयोगित्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं वादि कालमनोभिन्नद्रव्याणां विशेषगुणवत्त्वं आकाशजीव
 योरव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं दारिकविशेषगुणवत्त्वं च अव्याप्यवृत्तिनाम स्वातंत्र्यभावसमा
 नाधिकरणत्वं दारिकत्वं च तृतीयद्वारा वृत्तिधंसप्रतियोगिपृथ्यादिपंचानां भूतत्वं तच्चात्मा वृ
 त्तिविशेषगुणवत्त्वं वा पृथिव्यादिचतुर्णां द्रव्यसमवायिकारणत्वं स्पर्शवत्त्वं च पृथिव्यादित्र
 याणां रूपवत्त्वं द्रव्यवत्त्वं च पृथिवीजलयोरसवत्त्वं गुरुवत्त्वं च वेधर्म्यं पूर्ववद्बोध्यम् इदानीं पृथि
 व्यादीनां गुणाः प्रदर्शयते चतुर्दशगुणाः पृथिव्यामिधरूपादि त्रयोदश संस्काराश्च चतुर्दशगुणाः
 जलस्य तेजगंधवर्ज रूपादि सहाः संस्काराश्च एकादशगुणास्ते जलस्य तेजसगंधगुरुत्ववर्ज रूपा
 दिद्रव्यताः संस्काराश्च त्रयोदशगुणाः वायोः तेजसगंधवर्ज स्पर्शपरत्वात् संस्काराश्च षड्गुणा आकाशस्य ते

पञ्चाशत्काले हि
 निवात्मनि श
 रीरावच्छेदेन सं
 नं घटावच्छेदे
 न तदेत्येताभा
 वेऽप्येष्टं त्व
 तत्सर्वमिदं क
 रणत्वं ज्ञानेऽ
 द्योतनम् ७

यि

त्व

च संख्यादिविभागाः शब्दश्च पंचगुणाः कालदिशोर्ते च संख्यादि पंच ऋष्टोगुणाः परमात्मनः ते च संख्यादि
 निषेचबुद्धीकाप्रयत्नाश्चतुर्दशगुणाः जीवस्य ते च संख्यादि पंच बुद्ध्यादि नव ऋष्टोगुणाः मनसः ते च सं
 ख्यादिसप्तसंस्कारश्च तदुक्तं वायोर्नवैकादशतेजसोगुणा जलदित्तिप्राणभृता चतुर्दशदिक्कालयोः
 पंच यडेव चावरे महेष्टरेष्टो मनसस्तथैव च १ इति श्रीतर्ककंद्वयविशेष्यनिरूपणनामद्वितीयपरिच्छेदः संग्रहे
 २ अथ गुणानिरूपयति चक्षुरिति रूपत्वादिवारणाय गुण इति रसादिवारय चक्षुर्ग्राह्य इति संख्या
 ख्यादिवारणाय मात्रपदं यद्यपि प्रभामिति संयोगवारणाय गुणपदेन विशेषगुणस्य विवक्षाणीयते
 या तत एव संख्यादिवारणं संभवति तथापि सांख्यिकं देवत्ववारणाय तदावश्यकं वस्तुतस्तु य
 रमाणरूपेऽप्याप्रिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्वे सति गुणत्वस्य विवक्षाणीयतया विशेष
 पदं न देयमेव अणुकेति व्याप्रिवारणाय गुणपदं तु देयमेव रूपत्वादीनि सर्वाण्येव जातय
 इति बोध्यं रूपं विभजते तच्चेति रूपं चेत्यर्थः इदं च सप्तविधमित्यनेनान्वेति ननु कथं सप्तवि
 धमंतस्तत्र हेतुमाह शुक्लेति ननु वित्ररूपे किं मानं चित्रपट इति प्रतीतिसु तंतुगतनीलपीतादी
 नमिमेवेति चेन्न तथा सति प्रत्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षसमवायेन रूपस्य कारणत्वात् न
 नुरूपवत्समवेतत्वमेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षकारणमस्तु प्रकृतेरूपवान् तंतुस्तत्समवेतत्वं पटोऽव्याहते
 मीवेति चेन्न लाघावेन रूपस्यैव कारणत्वात् अत्र व्याप्यवृत्तिनीलपीतादीनां निरुक्तमेव चित्ररूपम

त्वेवेत्यर्थः तेन द्वयस्याप्यणुपदादिनाव्यवहारेऽपि न क्षतिः परममध्यमभेदेन तद्विविधम् तत्र परमाणुत्वं ह्रस्वत्वे
 परमाणुमनसोः मध्यमाणुत्वं ह्रस्वत्वे घणुके परममहत्त्वदीर्घत्वे गगनादौ मध्यममहत्त्वदीर्घत्वे घटादावि
 ति बोध्यम् एतन्नौक्तिकादिदं मौक्तिकमणिवति व्यवहारस्याकृष्टमहत्त्वाद्गोणत्वम् एवं केतनाद्यजने
 ह्रस्वमित्यत्राप्यपकृष्टदीर्घत्वाद्गोणत्वम् परिमाणं च क्वचित्संख्याजन्यं क्वचित्परिमाणजन्यं क्वचि
 त्प्रचयाख्यसंयोगजन्यं तत्राद्यं परमाणुद्वित्वजन्यं घणुकवहुत्वजन्यं च घणुके द्वितीयं तु कपाल
 परिमाणजन्यं घटपरिमाणं तृतीयं च तूलावयवसंयोगजन्यं तूलपिरण्डपरिमाणम् अयमेव
 संयोगः शिथिल इत्युच्यते इति परिमाणानिरूपणं पृथक्कं निरूपयति पृथगिति अयमस्मात्पृथगि
 ति या व्यवहारस्तस्य कारणं पृथक्कमेवेत्यर्थः तत्रैकपृथक् द्विपृथक् त्रिपृथक् आदिभेदेन बहुविधम्
 तत्रैकपृथक्कं नित्यमनित्यं च नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् द्विपृथक्कादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव
 ननु भेदातिरिक्तपृथक्त्वे किं मानमिति चेन्न घटः पटोनेति प्रतीतिविलक्षणया घटः पटात्पृथगिति
 इति प्रतिलेखेव मानत्वात् संयोगानिरूपणं संयोगानिरूपयति संयुक्तेति इमो संयुक्तो इति या व्यवहारस्तस्य हे
 तुः संयोग एवेत्यर्थः उपदिष्टलक्षणचतुष्टयेऽसाधारणपदं देयम् क्वचित्सुस्तकं परमाणुपृथक्कं
 लक्षणोऽसाधारणपदं दृश्यते तलाधुनिकैर्न्यस्तमिति बोध्यं सति विधः अन्यतरकर्मजो भयकर्म

जसंयोगजमेदात् तत्राद्यः शकुंतशैलसंयोगः द्वितीयस्तुमेवयोः संयोगः तृतीयस्तुदर्शितरावसंयोगजः
 कायपुस्तकसंयोग कर्मजोपिद्विविधः अभिघातो नोदनं चेति तत्रादिमस्तुशब्दकारणीभूतः द्वितीयस्तु
 क्रियादिकारणीभूतः विभागं निरूपयति संयोगनाशक इति संयोगनाशजनक इत्यर्थः कालेति व्या
 प्रिवारणां यगुणपदम् नन्वीश्वरेच्छायामतिव्याप्तिव्यवसाधारणजनको विवदितः सदा वैषम्यं स्या
 दिति चेन्नैवम् क्रियायामतिव्याप्तिवारणात् स्यावश्यकत्वात् क्रियाक्रियातो विभागः विभागात् पूर्वदे
 शसंयोगनाशः उत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिरिति नियमेन क्रियाया अपितज्जनकत्वात् ननु ययो संयो
 गस्तयोरेव विभाग इति नियमान्मेरुकेलाशो विभक्तौ इति व्यवहारः कथमिति चेन्न तस्य गो.रात्वा
 त् विभागोपिद्विविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्चेति उदाहारणं पूर्वबद्धोध्यम् विभा
 गजविभागोपिद्विविधः ~~अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्चेति~~ कारणमात्रविभागजः का
 रणाकारणविभागजश्चेति तत्रादिमस्तुकपालद्वयविभागात्कपालपूर्वदेशविभागः द्वितीयस्तुह
 लपुस्तकविभागात्कायपुस्तकविभागः तस्याश्रयमाह नवेति परत्वापरत्वे नि
 रूपयति परत्वापरत्वेति परव्यवहारासाधारणकारणपरत्वं अपरव्यवहारासाधारणकारणपर
 मपरत्वमित्यर्थः परत्वापरत्वे विभजते तदिति द्विविध्यं व्युत्पादयति दिक्कृत इति देशिकपरत्वापर

विभागनि

त्वे कालिकपरत्वापरत्वेचेत्यर्थः ~~तत्र देशकपरत्वमुदाहरति~~ तत्र देशकपरत्वमुदाहरति दूरस्थ इति तदुत्पत्तिक
 मस्त्वमिहित एव स्रवदिक्किण्डसंयोगासमवायिकारणं शेषं सुगमं देशिकमपरत्वमुदाहरति स
 मीपे स्थ इति तदुत्पत्तिश्चात्पतरमूर्तसंयोगवशिष्टशरीरज्ञानात् देशिकपरत्वापरत्वेमूर्तमात्रव
 तिनीभवतः कालिकपरत्वमुदाहरति ज्येष्ठेति ज्येष्ठेकालकृतपरत्वमितिकालिकपरत्वमित्यर्थः
 तच्च ज्येष्ठत्वमेव तदुत्पत्तौ चकालापिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणं कालिकमपरत्वमुदाहरति कनि
 ष्ठेति कनिष्ठत्वमेव कालिकमपरत्वम् तदुत्पत्तिश्चात्पतरदिवाकरकिंयाविशिष्टशरीरज्ञानात्
 कालिकपरत्वापरत्वेजन्यद्रव्यमात्रवृत्तिनीभवतः गुरुत्वं निरूपयति आद्येति आद्यं पतनं
 कर्मविशेषं तस्यासमवायिकारणं गुरुत्वमेवेत्यर्थः द्वितीयादिपतनासमवायिकारणवेगेऽतिव्याप्ति
 पावारणाद्येति तच्चरतिकमावतोलकादिभेदेनानेकधा नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यमूद्रवत्वं
 निरूपयति स्पंदनेति स्पंदनं प्रवणं तस्यासमवायिकारणमूद्रवत्वमित्यर्थः तस्याश्रयमाह पृथि
 वीति तच्च जलं परमाणामिनां नित्यमितिवोध्यं द्विविधमिति द्वैविध्यं दर्शयति सांसिद्धिकमिति
 विस्वाभावं सांसिद्धिकं तेजसंयोगजन्यनैमित्तिकमित्यर्थः तत्र सांसिद्धिकमुदाहरति सांसि

द्विकमिति नेमितिकमर्थेऽधीवोति ननु नेमितिकद्रवत्वस्य ष्ठ्योवाघवादे तेजसि वद्वादे चाभावात्कथं ष्ठ
 थिवी तेजसोरत आह पृथिव्यामिति हेतुं निरूपयति चूर्णीति चूर्णपिष्टं तदेवादि र्दस्य मति कादेः सच
 र्णादिस्तस्य पिंडीभावः संयोगविशेषः तस्य हेतुर्निमित्तकारणं हेतु एवेत्यर्थः कालादावतिव्याप्तिवारणा
 यगुणपदं रूपादावतिव्याप्तिवारणाय पिंडीभावेति चूर्णपदं स्पष्टार्थः सच निन्यगतो नित्योऽनित्यग
 तोऽनित्य एवेति बोध्यम् तैलादावपि तदंतर्गतजलभागस्यैव हेतुः हेतुपक्षेण जलमपि दहना
 नुब्रूतमेव शब्दं निरूपयति श्रोत्रेति शब्दत्वेति व्याप्तिवारणाय यगुणपदं वस्तुतस्तु श्रोत्रोत्पन्नश
 ब्दस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन तद्भिन्नेऽव्याप्तिवारणाय श्रोत्रग्राह्यजातिमत्वे तात्पर्यादुणपदम
 नुपादेयमेव अथ मेर्याद्यवच्छेदेनोत्पन्नशब्दस्य कथं श्रोत्रदेश उत्पत्तिरिति चेत् नवीचीतरङ्गन्या
 येन कंदस्वमुकन्यायेन वा तदुत्पत्तेः मेरीशब्दो मया श्रुत इति धीलुभ्रं तैव अतएव मेरीजन्यतार
 शब्दान्मयामंदशब्दः श्रुत इत्यनुभवः सांख्यविद्देवातिनो तु पृथिव्यादिपंचसु शब्दमिच्छतः स्वतं
 त्रालुभेय्या शब्दो मृदङ्गः शब्द इति व्यवहारात् पृथिव्यामेव शब्दमिच्छति तन्मतं निरासार्थमाह आ
 काशमात्र इति तत्र युक्तिस्तु प्रादर्शिनैव शब्दविभवो जते सच इति मेर्यादाविति मेर्याद्यवच्छे
 देनेत्यर्थः आकाशे जायमान इति शेषः आदिना वैरावीणादेः परिग्रहः यव रर्णात्मिकमु

दारहरति वर्णामिकं इति संस्कृतभाषादिरूप इत्येदुत्तरं सचेति पूरणीयं अत्रादिपदेन लोकि-
 भाषादेः परिग्रहः द्विविधोऽपि शब्दस्त्रिविधः संयोगजो विभागजोः शब्दजश्चेति अत्राद्यः भेदो री-
 धं संयोगादेर्न्यात्मकः कंठसंयोगाद्वर्णोत्पन्नः द्वितीयश्च वंशेषाद्यमाने दलद्वयविभागाच्च
 न्यात्मकः सच चटचटशब्दः आष्टद्वयविभागाद्वर्णोत्पन्नः सच ककारादिः तृतीयश्च द्विती-
 यं शब्दादिचरमशब्दांतः अत्र सर्वत्राकाशः समवायिकारणं भेदोकाशसंयोगः कंठकाशोऽं
 संयोगः वंशदलाकाशविभागः उंष्टकाशविभागः शब्दश्च तत्र तत्रा समवायिकारणं अन्यत्स
 वं निमित्तकारणं तदुक्तम् संयोगादिभागाच्च शब्दश्च शब्दनिव्यतिरिति तन्नाशश्चोत्तरोत्त-
 रशब्देन अत्यशब्दनाशश्चाप्यत्यशब्दनाशेनेति बोध्यम् केचित्तु संदोषसुदन्त्यायेनोप्यत्यश-
 द्देनान्तरशब्दस्यात्यशब्देनोप्यत्यशब्दस्यानाश इत्युच्यते तन्न अत्यशब्दनाशश्च वंशोऽप्यत्यश-
 द्देनैव न हतेन तस्य कारणात्वात् संभवात् ननु जैमिनीयाः सोऽयं ककारेति प्रत्याभिज्ञां कलाच्च शब्दस्य
 नित्यत्वमंगीयं कुस्तथा कथमनित्यत्वमुपादितमिति चेन्न तदेवेदमोषधमिति प्रतीतिं वतस्यारि-
 श्रमिस्तज्जालं लवनत्वात् अतएवोत्पन्नः ककारो विनष्टककार इति प्रतीतेः बुद्धिं निरूपयति सर्व-
 ति सर्वे ये व्यवहारा आहारविहारादयस्तस्यैव तद्विधिरित्यर्थः ननु विविधा नामानि नित्यानुव्यवहार-

जन्ममानत्वं बुद्धेर्लक्षणां संरथ्यमते बुद्धिशब्दस्य महत्त्ववाचकत्वादाह ज्ञानमिति बुद्धिर्विभजते इति
 बुद्धिरित्यर्थः द्वे विध्यं व्युत्पादयति स्मृतिरिति स्मृतेर्लक्षणमाह संस्कारेति संस्कारश्चेति व्याप्तिवा
 रणाय ज्ञानपदं अनुभव इति व्याप्तिवारणाय संस्कारमात्रजन्यत्वं विवक्षणीयम् कश्चित् श्रेयपाठः
 न चैवं सत्यसंभवः तस्य संस्कारजन्यत्वे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षी जन्यत्वात् स्मृतित्वेन स्मरामि इत्य
 अनुभवसंज्ञाजातिविशेषः इति स्मृतिः अनुभवामीत्यनुभवः सिद्धमनुभवत्वं प्रत्यक्षजातिः न त्व
 नुमित्यादि साधारणं तत्र तत्र तादृशप्रत्ययाभावादतो नुभवत्वं निर्वर्त्तते तद्भिन्नमिति स्मृतित्वा
 वाच्येन भिन्नमित्यर्थः तेन यत्किंचित् स्मृतिभिन्नत्वं स स्मृतौ सत्वेऽपि न क्षतिः घटादिवारणाय ज्ञानमिति स्म
 र्तिवारणाय तद्भिन्नमिति अनुभवं विभजते इति यथार्थानुभवं लक्षयति तद्वतीति तद्वत् तत्प्रका
 रो यस्य स तथेत्यर्थः तद्वद्विशेष्यकस्तत्प्रकारक इति यावत् भवति चायं घट इति ज्ञानं घटत्वं वत्
 त्विशेष्यकं घटत्वं प्रकारकं च स्मृतिवारणायानुभव इति अथ यथार्थानुभववारणाय तद्वतीति य
 त्वं यथार्थ इति अनुभव इत्यनुयज्यते घटे घटो न वेत्यंशिकसंशयेऽपि घटत्वांशे प्रमेव न नुरजते रजतत्वं
 मिति प्रमाया मयाप्तिः तस्मिन् रजतत्वं प्रकारकत्वेऽपि विशेष्यभूत रजतत्वे रजतस्यासत्वेन रजतवत्त्वं विशेष
 शब्दकत्वाभावादिति चेत् तद्वद्वत्प्रकारकत्वमित्यस्य तत्संबन्धवन्ति रजतत्वे रजतप्रकारत्वं तत्प्र

कारत्वमित्यर्थमनुसरामः तजतत्वे रजतस्यासत्वेऽपि रजतस्यासत्त्वेऽप्यतात्मकस्य सत्त्वेन रजतसंबन्ध
वतिरजतत्वे रजतप्रकारत्वं तादृशतादृशप्रमायां व्याप्तिरुतमेव ननु शास्त्रे प्रमापि श्रुयते
सा किं यथार्थानुभावबुद्धिः सेवप्रमेत्युच्यते इत्यर्थः इति यथार्थानुभवः अथ यथार्थानुभवं लक्षयति तद
भवतीति तदभाववद्विशेष्यकस्तत्प्रकारकानुभवो यथार्थानुभव इत्यर्थः यथाश्रुताविदं रजत
मिति ज्ञानं भवति हि रजतत्वाभाववच्छ्रुतिविशेष्यकं रजतत्वप्रकारत्वं च ननु वृद्धः कपिसंयोगी
ति प्रमाया सति व्याप्तिः तस्यामूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति वृद्धो कपिसंयोगप्रकारत्वादि
ति चेन्न तदभावं वच्छेदकावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमिति दर्शयत्वात् तादृशप्रमायां कपिसंयोगा
भावावच्छेदकीभूतमूलावच्छेदेन कपिसंयोगप्रकारकत्वाभावेनातिव्याप्तिविरहात् अत्रमीमांसकाः अथ यार्थ
ज्ञानमेवाप्रसिद्धं न च तस्याप्रसिद्धत्वे कथं सुक्तै रजतत्वप्रकारकविशेषादी रच्छयारजतार्थिनो विस्वादिप्रवृ
त्तिरिति वाच्यम् पुरोवर्तिज्ञानस्मरणभ्यामेव संसृते संभवार्थिहुः इदमार्कचिन्तकं तथा सति नेदं रजतमिति
एव ताभ्यां वाक्यज्ञानादपि तदापत्तेः उपस्थितेऽप्येव ज्ञानाभाववाविस्वादिप्रवृत्तौ विस्वादिप्रवृत्तौ च बीजमिति चेन्न सत्यरजत
प्रवृत्तिरस्य लेखि शिष्टज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वस्य प्रमाणीकत्वेन लाघवात् तस्यैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वोचित्यादित्यन्यथाख्याति
स्मरणं सिद्धिः वाच्यमिति मिस्राश्रुश्रुताविदं रजतमिति ज्ञानेने प्रसिद्धं श्रुतिरजतत्वयोरलीकत्वावसमवायोभासत
इत्यसत्त्वातिमंगीचक्रुः नैतद्युक्तं असतोभावेनासंभवात् इति अथ यार्थानुभवः यथार्थानुभवं विभजते
विशेषणविशिष्टज्ञानस्य

श्रुतिकारण
नैरजतसंभ
एव ताभ्यां
प्रवृत्ति
स्मरणं

संवेच्छया
सत्यप्रवृत्तिः
सा प्रवृत्तिः
सत्यप्रवृत्तिः
तौ संतप्रवृ
तौ

अनस्य अनस्य सत्त्वेऽप्यतात्मकस्य सत्त्वेन रजतसंबन्ध
अनस्य अनस्य सत्त्वेऽप्यतात्मकस्य सत्त्वेन रजतसंबन्ध

शायशरी
 रक्तं
 स्मरण
 प्रप्रतिदं
 उः से योग
 वधनकार
 दं त्वं स पु
 समवायसं
 धन

सिद्धत्वविशेषासावश्यकत्वेन तत एव रासभादिवारणान्न संभवे नियतपदमनर्थकं रा
 वंचानन्यथासिद्धपूर्ववर्तिकारणमिति फलितं ननु कार्यमेव किमित्याकांक्षायामारु कार्येति
 अनन्यथासिद्धत्वं चान्यथासिद्धिः सून्यत्वं अन्यथासिद्धिश्चावश्यकत्वं नियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तत्स
 हभूतत्वं दंडत्वादौ अतस्तदन्यथासिद्धे केचित्तु अन्यत्र कृतं नियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्विन्नम
 न्यथासिद्धं यथा रूपप्रागभावः सून्यस्य ले कृतं नियतपूर्ववर्तिनो गंधप्रागभावादेव पाकस्य लेपि
 धरूपकार्यसंभवे तद्विन्नो रूपप्रागभावो गंधप्रागभावेनान्यथासिद्ध इति वदंति तदसंत दंडत्वादे
 रन्यथासिद्धत्वा नापत्तेः अथ दंड एवान्यथासिद्धं किं न स्यादिति चेन्न तस्य लाघवेन कारत्वात् त
 चलाघवं विविधं शरीरकृतं उपस्थितिकृतं संबंधकृतं च तत्राद्यप्रत्यक्षमहत्त्वमनेकद्रव्यत्वाये
 दोया अनेकद्रव्यत्वं च परमाणुत्वाभावविशिष्टद्रव्यत्वं द्वितीयं गंधप्रागभावे तृतीयं दंडत्वाये
 दोया साक्षात् संबंधकृतं दंड इत्यलमप्रस्तुतविचारेण ननु पंचम्यन्यथासिद्धिरेव कुतः प्रदर्शिता अन्यास्र
 पि च तस्रः सन्ति तत्राद्या तु येन रूपेण पूर्ववर्तित्वं कारणस्य तत्त्वं यथा घटं प्रति दंडत्वस्य द्वितीया च यस्याका
 रणमादायेवान्वयव्यातिरेको गृह्यते न तु स्वातंत्र्येण तत्त्वं यथा घटं प्रति दंडरूपस्य तृतीया च यस्यान्यप्रति
 पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वा चिन्मूर्तवर्तित्वं गृह्यते तत्त्वं यथा घटं प्रति प्रत्याकाशस्य शब्दसमवायिकारणत्वे
 न रूपेण चतुर्थी च यस्याकारणप्रतिपूर्ववर्तित्वं गृहीत्वा कार्यप्रतिपूर्ववर्तित्वं गृह्यते तत्त्वं यथा घटं प्र

दंडत्वादेः
 कुत्रापि
 कारणभा
 वात्
 गंधाप्रतिगंध
 प्रागभावस्यैव क
 उपस्थितिः च य
 जायते न तु दंड
 प्रागभावस्य र

तिकुलालपितृत्वेन रूपेण कुलालपितुः कुलालत्वेन रूपेण तु कारणात् तमेव तस्यैवेन्न पंचम्यन्यथा सिद्धि
 रेव सर्वत्र संभवेन तास्मिन् किंचित्करत्वात् वालाधिवेशाद्यर्थमेव स्फुरति चेत् स्यादेतत्कारणाच्च विध्य
 समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् यत्समवेतं कार्यं मुत्पद्यते तत्समवायिकारणं यत्समवेतं यस्मि
 न् समवाये भवति मानं सदित्यर्थः उदाहरति यथा तंतवः पटस्य पटश्च स्वगत रूपादेः स्वगत रूपादेरित्या
 दिनां गंधादेः परिग्रहः कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमसमवायिकार
 णं यथा तंतुसंयोगः पटस्य तंतु रूपं पट रूपस्य ननु पट रूपं प्रति तंतु रूपमसमवायिकारणं न स्यात्
 तयोः समानाधिकरणभावात् समानाधिकरणयोरेव कार्यकारणभावनिश्चयमात्रं अत आह
 न कारणेन वेति कार्यसमवायिकारणं वेत्यर्थः तथा च पट रूपसमवायिकारणी भूत पट समानाधिक
 रणस्य तंतु रूपे सत्वात् परं परासंबन्धेन पट रूपसामानाधिकरण्यमपि सत्त्वं भवेति भावः परंप
 रासंबन्धश्च (स्वसमवायि) समवायसंबन्धेन कार्यसामानाधिकरण्यमेव कार्यकारणप्रत्या
 सतिरित्युच्यते स्वसमवायिसमवायसंबन्धेन कार्यसामानाधिकरण्यमेव कारणकार्यप्रत्यासति
 रित्युच्यते तथा च समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबन्धेन कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवाये कार
 नप्रत्यासन्नत्वे सति आत्मविशेषगुणान्यत्वे सति कारणसमवायिकारणमिति फलितार्थः न च तुरीतंतुसंयोग
 सत्वेति अत्रितीति वाच्यं तंतुमात्रसमवेतत्वे सति पटकारणं पटासमवायिकारणमिति विशेषलक्षणस्य विव

समवायिकारणमात्रसमवेतं

क्षितत्वात् एवमन्यत्रापि निमित्तकारणलक्षयति तदभयमिन्नकारणनिमित्तकारणं यथातुरीवेमादि
 दिकंपटस्य इदंचकारणत्रयभावकार्यस्यैव सभावस्यतुनिमित्तमात्रं कारणमुपसंहरति तदेतत्रिवि
 विधकारणमध्येयदसाधारणकारणतदेवकरणं यस्मात्कारणत्वरणत्वघटकंकारणमुपदर्श
 तं तस्मात्कारणादेतत्रिविधकारणमध्येयत्साधकतमंतदेवकरणमित्यर्थः इतिकरणप्रपंचः
 कारणप्रपंचेनिरूप्यपूर्वोद्दिष्टप्रमाणविशेषाणालक्षणावक्तुमुपन्यस्यति तत्रप्रत्यक्षप्रमाणकर
 णप्रत्यक्षं तत्रप्रमाणचतुष्टयमध्ये सिद्धात्कारणप्रमाणप्रत्यक्षं प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः ननुमा
 नादिवारणायप्रत्यक्षेति यद्यपिप्रत्यक्षादिप्रमायाः प्रथमोद्दिष्टत्वात्तस्याएवादेवलक्षणावक्तुमुच्ये
 तंतथापितस्याः प्रमाणायजीवकत्वेन तदुपजीव्यप्रमाणालक्षणामेवादावुच्येतमितिभावः तच्च
 क्वचिदिन्द्रियंक्वचिदिन्द्रियार्थःसन्निकर्षः क्वचि तज्ज्ञानं तत्राद्यनिर्विकल्पकज्ञानेद्वितीयं स
 विकल्पकज्ञाने निर्विकल्पकज्ञानेद्वारेंद्रियार्थसन्निकर्षः तृतीयंसविकल्पकज्ञानानंतरं य
 वहानोपादानोपेक्षाबुद्ध्योर्भवति तत्रसविकल्पकज्ञानंद्वारिकल्पनिर्विकल्पकज्ञानं हानंच
 दुःस्वसाधनत्वज्ञानं यथासत्सौख्यमिदुःस्वसाधनमिति उपादानंचसुखसाधनत्वज्ञानं यथा

सविकल्पक
 ज्ञानं
 निर्विकल्प
 कज्ञानं
 क

सिंही तं
३४

इति

अकचंदनवनितादिकं मंतसुखसाधनमिति उपेक्षाचेभ्यसाधनत्वाभावज्ञानं यथातरणादीं तिव्यापारवतः
करणात्वादिनः इति प्रत्यक्षप्रमाणानिरूपणम् प्रत्यक्षप्रमाणलक्षयति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानं प्र
त्यक्षं इन्द्रियंचक्षुरादिकमर्थो घटादिसुयोः सन्निकर्षः संयोगादिसृज्यज्ञानमित्यर्थः सन्निकर्षध
सवारणायज्ञानमिति अनुमित्यादिवारणायेंद्रियार्थसन्निकर्षेति अथकांचादिव्यवहितपदार्थ उपनयने
प्रत्यक्षोऽव्याप्तिरिति चेन्न स्वच्छद्रव्यस्य तेजोऽनिरोधकत्वेन तदंतस्त्रक्षुषः प्रवेशसंभवात् अथद
र्पणकथं मुखप्रत्यक्षमिति चेन्न दर्पणप्राप्तवक्षुषेव परावृत्यामुखं प्राप्य प्रत्यक्षजननात् कचित्स्य
च्छुद्रव्यस्येव दोषवशादन्यथाभावेन दर्पणमुखं पर्याप्तमिति धीः सुभ्रमरावतरतेन प्रतिविंबप्राप्तं ३
नचेत्प्रत्यक्षोऽव्याप्तिरिति वाच्यम् अत्र जन्यप्रत्यक्षस्यैवलक्षितत्वात् यदाह भगवान् सूत्रेका ज्ञानेच्छक
रः इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽत्यन्तज्ञानमव्याभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति अन्येतु शोनाकर रणं ये स्यत
णकं ज्ञानं प्रत्यक्षं इदं चेत्प्रत्यक्षसाधारणमिति इति प्रत्यक्षप्रमाणान्तरां प्रत्यक्ष तज्ञानक
प्रमाणान्तरपयति तद्विविधं निर्विकल्पकम् सविकल्पकं च निष्प्रकारं कं ज्ञानं निर्विकल्पकं नि रणकं
प्रकारकं नाम जालादियोजनाहीनवस्तुमात्रावगाहि ज्ञानमित्यर्थः ननु निर्विकल्पके किं मा
नमिति चेन्न अयं घट इति विशिष्टबुद्धिर्विशेषज्ञानजन्या विशिष्टबुद्धित्वा इति विशिष्ट

बद्धिबदितनुमानस्येवहेतुत्वात् अत्र घटत्वरूपेयद्विशेषणं तत्रैतत्ज्ञानमेवनिर्विकल्पकमित्युच्यते
 नचविशेषणज्ञानमपिसविकल्पकमेवैसां इतिवाच्यं अनवस्थाप्रसंगात् इतिनिर्विकल्पकम्
 सप्रकारकंज्ञानंसविकल्पकम् विशिष्टज्ञानमित्यर्थः यथाडित्थोयंत्रात्मरोगोयंश्यामोयमिति सविकल्पस्य
 अत्रनास्तिकाः सविकल्पकंनप्रत्यक्षंतस्यघटत्वादिरूपातीकोपरक्तत्वात् वंध्यापुत्रज्ञा मिथ्या
 नवतु निर्विकल्पकंस्वतन्त्रावैस्तूपरक्तत्वात्स्यादेवप्रत्यक्षं नचतर्हि किंमुखेनीयं घटोयं स्वकथेत
 घटोयंमित्येकारं प्रतीतिर्भिन्नेषुविलक्षणेघटेषु सतः सर्वानुगतधर्मस्रावश्यकंइतिवा
 च्यं तस्यातद्व्यावृत्त्यात्मकत्वात् अतद्वावृत्तिप्रतद्विभेदः सचतुर्छरावेत्याहुः तदसत् विधि न
 मुखेनैवैकारंप्रतीतेः तस्यनिषेधरूपत्वायोगात् इति सविकल्पकं तच्चप्रत्यक्षंयद्विधं घ्राणजरा
 सनचाक्षुषश्रोत्रस्पर्शनमानसमेदात् घ्राणजत्वादिकंतुजिघ्राम्यास्वादयामिपश्यामिंशृणो
 मिस्पर्शामि मनसासुर्यंसाक्षात्करोमिइत्यनुभवः सादिकोजातिविशेषः इतिप्रत्यक्षप्र
 माविभागः ननुप्रत्यक्षकारणीभूतेंद्रियनिष्ठप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यकटकसन्निकर्षः कइत्याकां
 दायांतदशियितुंविभजते प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः संयोगः संयुक्तसमवा
 यः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति प्रत्यक्षेति

मिथ्यावल
 परक्तत्वाभा
 वात् ५ का
 सर्वानुगत
 धर्मस्य का

सविकल्पस्य
 मिथ्या
 स्वकथेत
 किं

सि. न.
३५

कौर्तिकप्रत्यक्षेत्यर्थः संयोगमुदाहरति चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः तथा च द्रव्यचक्षुषस्य
शीनमानसेषु संयोगा एव सन्निकर्षः इति भावः संयुक्तसमवायमुदाहरति घटरूपप्रत्यक्षे संयु
क्तसमवायः चक्षुषा जननीये इत्यनुषज्यते तथा च द्रव्यसमवेतचक्षुषस्य शीनमानसद्वारा
जरासनेषु संयुक्तसमवाय एव सन्निकर्ष इति भावः संयुक्तसमवाय ननु घटरूपे कथंचक्षुषः
संयुक्तसमवायः अतस्तमुपपादयति चक्षुसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् ननु इरस्य घटादो स
त्यपि संयुक्तसमवाये कुतः परिमाराग्रहणमिति चेदत्राहुः परिमाराग्रहणं चतुष्टयसं
निकर्षोप्याधिकं कारणं सचैन्द्रियावयवार्थो वयवयोरिन्द्रियावयवव्यर्थो वयवविनोरिन्द्रि
यावयवार्थो वयवविनोरिन्द्रियावयवव्यर्थो वयवयोश्च संयोग इति इतरेतु दोषवशात् न ग्रहणमि
ति वदन्ति संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवा
यसन्निकर्षः चक्षुः संयुक्ते घटे रूपसमवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात् रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षमिति रूपत्वा
त्कंयत्सामान्यं तत्प्रत्यक्षे इत्यर्थः अत्रापि चक्षुषा जननीये इत्यनुवर्तते तथा च द्रव्यसमवेतस
मवायसन्निकर्षोऽस्ति चेन्नैतत् आत्मनोऽनध्यक्षप्रसंगात् समवायसन्निकर्षमुदाहरति श्रो
त्राक्षेराशब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः शब्दसाक्षात्कारे जननीये इति शेषः ननु

शिव
३५

श्रोत्रशब्दयोः कथं समवाय इत्यपेक्षमाणं प्रत्युपादयति करणविवरवत्स्या कांशस्य श्रोत्रत्वात् श
 ब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणानोश्च समवायात् अथ समवायस्य नित्यत्वेन शब्दे प्रत्यक्षे को व्यापार
 इति चेत् शब्दः श्रोत्रमनः संयोगवेति गृहाण समवेत समवायमुदाहरति शब्दत्वसाक्षात्कारे
 समवेत समवायः सन्निकर्षः श्रोत्रसमवेत शब्दे शब्दत्वसमवायात् विशेषणविशेष्यभा
 वं मुदाहरति अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः विशेषणभावो विशेष्यभा
 व इत्यर्थः इन्द्रियसंबन्धविशेषणत्वमिति इन्द्रियसंबन्धविशेष्यत्वमितियावत् विशेषणता
 सन्निकर्षमुदाहरति घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षुः संयुक्तभूतले घटाभावस्य विशेषण
 त्वात् इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ विशेष्यता सन्निकर्षोऽवसेयः सप्तम्यन्तस्य विशेषण
 त्वनियमात् अत्रेदं बोध्यं इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता संयुक्तविशेष्यतादिभेदेन नानात्वे
 नापि विशेषणतात्वेन सैकैवं एवं विशेषणता विशेष्यत्वयोश्चान्यतरत्वेन गृह्यमाणं न सन्निक
 र्षबद्धत्वं विरोधः इति लौकिक सन्निकर्षः ननु विशेषणता सन्निकर्ष एव नास्ति अतएव
 भावप्रत्यक्षे यो ग्यानुपलाब्धिः करणमिति चेन्न यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि भूतलमिव दृश्यतातो
 दर्शनाभावान्नास्तीति घट इत्यं प्रतिपद्यते सत्त्वमसत्क्यात किं तो यो घटो प्रलंभं ह्यत्र प्रतिपद्यते

रंजलं
 तिस्थलीय
 ज्ञानेजल
 सद्रिपसं
 वद्वलं
 प्रकारं
 लि

ताकाभावात्मकयोग्यानुपलब्धिं सहकृतेन्द्रियेणैवाभावप्रत्ययसंभवेऽनुपलब्धेः करणत्वस्यान्याप्यत्वात्
 भावाधिकरणाप्रत्यक्षप्रतिपि विशेषणतासन्निकर्षद्वारा तस्यैव करणत्वस्यावितत्वादित्यास्तां विस्तरः
 इत्युपलब्धेः इदानीमलौकिकसन्निकर्षो निरूप्यते सविधेः सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगज
 धर्मलक्षणोऽस्तीति तत्राद्येन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारी भूत घटत्वादिः भवति घटत्वादि
 रिन्द्रियसंबद्धविशेष्यकैयं घट इति लौकिकप्रत्यक्षप्रकारस्तदनन्तरं तेन सन्निकर्षेण सर्वघटा
 इत्यलौकिकप्रत्यक्षं जयते न चैन्द्रियसंबद्धसामान्यमेव प्रत्यासत्तिः मृगतस्मादेजलभ्रमानंतरं
 जलज्ञानं न स्यात् तत्रैन्द्रियजलत्वयोः संबन्धाभावात् मानसस्य लेतुज्ञानप्रकारी भूतं सामान्य
 मेव प्रत्यासत्तिः अन्यथा परमाणुत्वेन यत्किंचित्परमाणुपस्थितौ परमाणुत्वसामान्यलक्षणोऽस्य
 कलपरमाणुगोचरमानसप्रतीतिर्न स्यात् परमाणुमनसोः संबन्धाभावात् द्वितीयोपप्राप्यत्र सौर
 भज्ञानलक्षणोऽयं चाद्युषसामाग्राचसुरभिचन्दनखण्डमिति सौरमांशेऽलौकिकं चंदनखंडांशे
 लौकिकं चाद्युषं जायते तत्र सौरभज्ञाने सौरभस्मरणेव प्रत्यासत्तिः सौरमांशे चन्दनः सन्निक
 र्षसंभवादित्याद्यन्यत्र विस्तरः तृतीयम् अदृष्टविशेष्य एव सद्भिर्विधः पुंक्तपुंजानमेवादौ गि
 नौ द्वैविध्यात् तत्र पुंक्तस्य योगिनः प्रथमप्रत्यासत्त्या निरंतरमारुखिलपदार्थज्ञानं जायते पुंजानस्य

चिंताविशेषसनायद्वितीयप्रत्यासत्त्यासमयविशेषज्ञानं जायते इत्यलौकिकसन्निकर्षः ननु योगिसद्भावे किं
 मानमिति चेत् परमाणादिर्जन्यप्रत्यक्षाविषयोऽभिधेयत्वात् घटवदित्यनुमानं गृहाणा तत्प्रत्यक्षं तु ना
 स्माकं किंतु योगिनामेवेति ध्येयम् प्रत्यक्षप्रमाणमुपसंहरति एवं सन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं अपद
 शितक्रमेणेत्यर्थः ननु सिद्धांते प्रत्यक्षज्ञानकरणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः किं न स्यादतस्मात् तत्कर
 णमिन्द्रियम् प्रत्यक्षप्रमाणं निगमयति तस्मात्प्रत्यक्षप्रमाणमिन्द्रियं सिद्धं सिद्धांते सिद्धमित्य
 श्ति र्थः प्रत्यक्षप्रमाणम् प्रत्यक्षानुमानयो रूपजीव्योपजीवकभावसंगतिं चाभिप्रत्यक्षप्रत्यक्षज्ञानं त
 रमनुमानं निरूपयति अनुमिति करणमनुमानं अनुमितेः करणमनुमानमित्यर्थः तच्च लिंग
 परामर्श एवेति निवेदयिष्यति अथानुमितिः के सतस्मात् परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः प्रत्य
 क्षादिवारणाय जन्यातं परामर्शं सवारणाय विशेष्यं तथापि परामर्शप्रत्यक्षेऽतिप्रसक्तिरि
 ति चेन्मैवं साधनान्नवगाहित्वेन नापि विशेषणीयत्वात् न च तथापि धूमवान्पर्वतो वनिमा
 नित्याकारं कलिंगोपाहितलैङ्गिकभानात्मकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशानुमिरस्वीकारा ते
 त् ननु स्यात्पूर्वापुरुषो वेति संशयानंतरं पुरुषत्वव्यापकरादिमानप्रामिति विशेषदर्शने सत्य
 यंपुरुष एवेति प्रत्यक्षोदयान्तर्वाते व्याप्तिरिति चेन्न समानविषयकप्रत्यक्षविशेष्यसामग्र्यभावसह

स्थितः

विहिव्याय्यधूमवानवैपर्वतः

वर्षतोवहिमान

वर्षतेवहिव्यायोधूमः

२७

पञ्चमः

दि

कृतपरामर्शजन्यत्वस्यैवविवक्षितत्वात् साचपक्षविशेष्यकैपरामर्शप्रत्यक्षविशेष्यकांपक्षप्रका
रकपरामर्शात्पक्षप्रकारिका द्विविधादपिपरामर्शात्पक्षविशेष्यकैपरामर्शप्रत्यक्षविशेष्यकांपक्षप्रका
रः इत्यनुमितिः नन्वत्रपरामर्शः कस्त्रतलनिर्वर्तिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानंपरामर्शः वि
षयतासंबन्धेनव्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षधर्मताज्ञानंतदेवपरामर्शइत्यर्थः उदाहरति यथावहिव्या
य्यधूमवान्वर्षतइतिज्ञानंपरामर्शः तथाच वहिव्यायेत्यत्रव्याप्तेर्भावाद्धूमवानित्यत्रपक्षधर्म
तायाभावाद्भवत्येवव्याप्तिविषयकंपक्षधर्मताविषयकंचेतिभावः नन्वेतावतापरामर्शोऽवग
तस्तज्जन्यत्वघटितलक्षणाविशिष्टानुमितिकीदृशीस्त्रतस्तामभिनयति तज्जन्यपर्वतोवहि
मानितिज्ञानमनुमितिः परामर्शजन्यमित्यर्थः इतिपरामर्शनिः स्वयंव्याप्तिविशिष्टेत्यत्रकाव्या
प्तिरित्याकांक्षायामाह यत्रधूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमोव्याप्तिः यत्रधूमस्तत्राग्निरिति
व्याप्तेरभिनयः साहचर्यनियमइतिलक्षणां सहचरतीतिसहचरस्तस्यभावः साहचर्यसाम
व्यः नाधिकरणमित्यर्थः तस्य नियमोव्याप्तिः सचोभिवरितत्वंतच्चव्यभिचाराभावः व्यभिचारप्रसाधा
वभाववद्वृत्तित्वं तथाचसाध्याभाववद्वृत्तित्वंव्याप्तिरितिपर्यवसन्नंवहिमानूधूमादित्यादौसा
ध्याभावाऽप्रसिद्धाधूमस्तदभाववदयेगोलकंतद्वृत्तित्वमेववहावितिनातिव्याप्तिः नन्वीदं
साध्यावहिसदभाववान्नजन्तुद्वारादिस्तद्वृत्तित्वमेववहावितिनातिव्याप्तिः नन्वीदं

विहिव्याय्यधूमवानवैपर्वतः

अत्र घटोक्तिपरंतु पटत्वविशिष्टो घटो नास्ति शंति
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः

व्याधिकर
णधर्मावच्छि
न्नाभावस्य

क
व्याधिरण
धर्मावच्छि
न्नाभावस्य

कच्यं श्रेयत्वादित्यादौ साध्याभावाः प्रसिद्धाऽव्याप्तिः न च सौंदर्योपध्माये व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्योपगमेन तत्र वाच्यत्वेन वाच्यत्वाभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकासा
प्रसिद्धत्वेऽपि घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रसिद्धत्वेन कश्चिन्मव्याप्ति
रिति शक्यं चिन्तामणिकारेण तस्य स्वादित्वात् संगीकारपक्षेऽपि तद्वद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः प्रकृतस्यानु
पयोगाच्चेति चेन्न केवलान्वयिन्यनुमितेरस्विकारात् सीकारेतुभ्रमात्मिकैव हेतु नव्याः सत्राच्यते हेतु
सामानाधिकरण्यताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिः वह्निमान्धूमादित्यत्र हेर्धूमतु
ससामानाधिकरण्यताभावो घटोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगी घटोऽप्राप्तियोगिवह्निः रूपसाध्य
तत्सामानाधिकरण्यधूमे इतिलक्षणा समन्वयः धूमवान्वहेरिति सत्रनातिव्याप्तिः हेतुर्वह्निस्त
त्सामानाधिकरण्यताभावो योगो लक्षके धूमात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगिधूमरूपसाध्यमितिना
तिव्याप्तिः इदं वाच्यं श्रेयत्वादित्यादौ हेतुं श्रेयत्वं तत्सामानाधिकरणात्यन्ताभावो घटोऽत्यन्ताभाव
स्तत्प्रतियोगी घटोऽप्राप्तियोगिवाच्यत्वरूपसाध्यतत्सामानाधिकरण्यश्रेयत्वे इति कृतानाव्याप्तिः
अथ कपिसंयोगी एतद्वत्त्वादित्यत्र हेतुरेतद्वत्त्वं तत्सामानाधिकरण्यताभावो मृत्तावच्छे
देन कपिसंयोगात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगि मृत्तावच्छेदित्येव प्रतियोगिभ्य

सि० त०

समासः क
रणीयः

धिकरणहेतुसामानाधिकरण्याभावस्याभिमतत्वादिसलंतर्ककर्मकशविचारेणवालांनोऽतिव्याप्तिः ननुज्ञातेयं व्या
प्तिः परंतुपक्षधर्मतेत्यत्रकानामंपक्षधर्मतोत्यपेक्षा मारांप्रतिपक्षधर्मतास्वरूपनिरूपति व्याव्यस्यपर्वता
दिदृजित्वंपक्षधर्मता व्याप्योनामव्याप्याश्रयः सचधूमादिरेवतस्यवंपर्वतादिनिरूपितं दृजित्वंपक्ष
धर्मतेत्यर्थः इतिपक्षधर्मता अथकथमनुमानमनुमितिकरणं कथंवातस्मादनुमितेर्जनिरिति
जिज्ञासायांलाघवादनमानमुखेनैववो धयितुमनुमानंविभजते अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं
चेतिस्वस्यार्थः प्रयोजनंयस्मात्स्वार्थ इति समासः स्वप्रयोजनंच स्वस्यानुमेयपदार्थप्रतिपत्तिः ए
वंपरार्थमित्यस्यार्थिदमेवतात्पर्यं मनसिनिधाय स्वार्थानुमानं लक्षयति स्वार्थस्यानुमितिहेतुः
तदेवोपमांशयितुं भूमिकां रचयति तथाहि स्वयमेव भूयोदर्शनेन न यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसा
दौ व्याप्तिगृहीत्वा पर्वतसमीपे गतः भूयोदर्शनेनेति धूमाग्न्या व्याप्तिगृहे साध्यसाधनयोर्भूयः स
हचारदर्शनेन ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सहचारज्ञानपदेन व्यामिचारज्ञानं विरहस
हकं सहचारज्ञानस्यैवाभिमतत्वात् व्यामिचारज्ञानं द्विविधं यथार्थमयथार्थं च तदपि द्विविधं
निष्प्रयः शंकाचंतद्विरहः केचित्तर्कात् यथा धूमाग्न्या व्याप्तिगृहे धूमो वहि व्यामिचारो न वेति
शंकायां धूमो वहि व्यामिचारीति निष्प्रयेवापदि धूमो वहि व्यामिचारीत्यात्तर्हि वहि जन्यो न सादे

तिधमाग्नोः कार्यकारणभावभंगप्रसंगरूपतर्को यदि भवति तदैतस्मादेव तर्को ह्यभिचारज्ञानं निवर्त
 ते अतस्तत्र तर्को देवव्याभिचारज्ञानविरहः क्वचित्सुतः सिद्ध एव यथा यदान धूमे व्याभिचारज्ञा
 नं तस्य यत्र धूमस्तत्राग्निरतीति धूमत्वावच्छिन्न अग्नित्वावच्छिन्न व्याप्तिरित्यर्थः अथ देशान्तरीय
 वहि धूमाग्नौ मिन्द्रियसंज्ञाने कार्यसंभवेन कथं धूमसामान्ये वहि सामान्य व्याप्तेरग्रह इति चे
 न धूमवत्त्ववह्निमत्वरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्येव सकल धूमवह्निज्ञानसंभवेन तत्र
 व्याप्तिग्रहस्यापि संभवात् महानसादाविति महानसाद्यवच्छेदेन धूम इत्यर्थः तद्वदेवा
 ग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरिति संपर्वत
 गते च ननु परामर्शप्रतिव्याप्तिज्ञानसकारणत्वेन तत्सर्वक्षणे पर्वततादौ महानसां
 द्यवच्छेदेन गृहीतव्याप्तिः कथं ज्ञानमत आह व्याप्तिं स्मरतीति तथा च धूमदर्शनरू
 पो बाधकवत्त्वात् व्याप्तिस्मरणं भवत्येव तदनंतरं वह्निव्याप्य धूमवन्त्यवर्त इति ज्ञा
 नमुसंघते व्याप्तिस्मरणोत्तरक्षणे इत्यर्थः अथ मेवलिङ्गपरामर्श इत्युच्यते व्याप्तिवत्त्वेन मध्यं गमयति लीन
 इति लिङ्गतच्च धूमादिस्तस्य परामर्शो ज्ञानविशेष इत्यर्थः तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमि
 तिरुत्पद्यते लिङ्गपरामर्श इत्यर्थः स्वार्थानुमानमुपसंहरति तदैतस्वार्थानुमानं यस्मात्कारणार

अनं दी
३०

इव अत्र
तुल्यं चोक्तं
च यं लेखितं
हेतुं ननु
वेमपि चाव
यवाक्यं
व

त इदं स्वप्रतिपत्तिहेतुस्तस्मात्कारणादेव तत्सर्वार्थानुमानमित्यर्थः इति स्वार्थानुमानं क्रमश्चाप्रपरा
 र्थानुमानं निरूपयति यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पंचावयववाक्यं प्रदुज्यते तत्परा
 र्थानुमानं यत्तु पत्तं घावयववाक्यं तत्परा र्थानुमानमिति संबंधः अथावयवत्वेनाम इव्यसमवा
 यिकारणत्वं प्रतिज्ञादिषु तदसंभवात् कथमेतेऽवयवाः स्युरिति चेत् अनुमानवाक्येक
 देशं स्थातुमानत्वमेव न विचार सह तस्य लिंगमरामर्शत्वाभावादिति चेत् तमेवं लिंगपरा
 मर्शप्रयोजकलिंगप्रतिपादकत्वेनानुमानमित्युपचारात् तदुदाहरति यथा पर्वतो
 भग्निमान्धूमात् यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसंज्ञा चायमिति अयं च पर्व
 तस्तथा बौद्धिः व्याप्य धूमवनिमित्यर्थः तस्मात्तथा वह्निव्याप्य धूमवत्वाद् वह्निमानित्यर्थः
 अनेन प्रतिपादिता लिंगात्परोप्यग्निप्रतिपद्यते अनेन पंचावयववाक्येनेत्यर्थः इति प
 रार्थानुमानं ननु पंचावयववाक्यमित्यत्र के ते पंचावयवाः अतस्तान्दर्शयन्ति प्रतिज्ञा
 हेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पंचावयवाः प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्व साध्यं वि
 शिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा पंचम्यंतं तृतीयांतं बालिगवचनं हेतुः व्याप्तिप्रतिपाद
 कं दृष्टांतवचनमुदाहरणं उदाहृतव्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकवचन

३०

मुपनयः पदोऽसाध्यस्यावाधितत्त्वप्रतिपादकवचनं निगमनं इदमेव लक्षणं हृदि निधाय प्रतीक्षादीन्विशि
 ष्यदर्शयति पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञा धूमवत्वादिति हेतुः यो यो धूमवानित्युदाहरणं तथाचा
 यमित्युपनयः तस्मात्तथेति निगमनम् इति श्रवणव्यवग्रहः ~~यदि~~ स्तापमानं लिङ्गमनुमितिक
 रणमिति वृद्धोक्तं न युक्तं इयं यत्तत्तत् शालावह्निमत्यतीतधूमादित्यादौ लिङ्गाभावेऽनुमितिदर्श
 नादित्याभिप्रायवाह्निग परामर्श एव करणमिति व्याचष्टे स्वार्थानुमिति परार्थानुमित्यो लिङ्गं पराम
 र्श एव करणं अनुमानं मुपसंहरति तस्मात्लिङ्गपरामर्शोऽमानं अनुमितिकरणत्वादित्यर्थः अ
 नु
 दमेव तृतीयज्ञानमित्युच्यते तथाहि महानसादौ धूमाग्नौ व्योप्तौ गृह्यमाणायाम् धूमश्चा
 नतदादिमम् पदोऽयद्धूमज्ञानं तौ द्वितीयं अत्रैव वह्निव्याप्यत्वेन यत्तद्धूमज्ञानं तत्तृतीयम् इदमेव लिङ्ग
 परामर्श इत्युच्यते मीमांसकास्तु धूमवान्पर्वत इति पक्षधर्मताज्ञानं मथ च वह्निव्याप्यो धूम इति
 व्याप्तिस्मरणमेतदुभयमेवानुमितिकरणं न तु लिङ्गपरामर्शोऽपि गौरवादित्याहुः तन्न इव्यवान्पर्वतो म
 धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानद्वयादनुमित्यापत्तेः इव्यत्वेन रूपेण धूमस्यैव भावात् ननु व्याप्यताव
 छेदकं रूपेणैव हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानं विवक्षितं इति भावद्वयव्याप्यतावच्छेदकाननुसंधानेऽपि वह्नि
 वा व्याप्योऽप्यपर्वत इति शब्दजन्य शाब्दपरामर्शोऽनुमित्यनुपपत्तेः व्यापारवत्कारणं करणमिति मते

व्याप्तिज्ञानमेवानुमानंस्त्रिगुणपरामर्शव्यापारइत्यवसेयं इत्यनुमानोपसंहारः लिंगंविभूतेल्लिंगंविविधं अन्वयव्य-
तिरेकि केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकि चेति अन्वयव्यतिरेकिणालक्षणांमाह अन्वयेनव्यतिरेकेणचव्या-
प्तिमदन्वयव्यतिरेकि तृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थः साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयंतदभावयोः सा-
हचर्यव्यतिरेकः तथाचान्वयप्रयोज्यव्याप्तिमद्व्यतिरेकः प्रयोज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः उदाहर-
ति यथावहोसाध्येधूमवत्वं धूमवत्त्वात्मकंलिंगमित्यर्थः ननुकथमत्रान्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च अतस्तत्क्रमे-
णाभिनेयति यत्रधूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः यत्रवह्निर्नास्तिनतत्रधूमश्चितिव्यतिरेकव्याप्तिः तथाचान्वयव्या-
प्तिस्तुपदक्षितेव व्यतिरेकव्याप्तिश्चसाध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यवसेयमितिभावः केचित्तुसा-
ध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः अन्यानिषर्व्वपूराकथंसाधनादनुमितिरितिचेत् साध्याभाव-
ति व्यापकीभूताभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकप्रतियोगित्वेनसाधनस्यपक्षवर्तित्वज्ञानंसरुकारि तदुक्तं व्याप्यव्यापकभा-
वोहिभावयोर्वाद्दृशिष्यते तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते अन्वयेसाधकं व्याप्यं साध्यं व्यापकं मि-
ष्यते साध्याभावोऽन्यथाव्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः इत्याहुः दृष्टान्तं दर्शयति यथाहृदमांसंसे यद्यप्यन्व हा-
यव्याप्यः र्ग्रदक्षितत्वात्पुनस्तद्धरीनमनुचितं तथापितदानींतस्यास्तत्वेनाप्रदर्शितत्वांनदोषः इत्यन्वय-
व्यतिरेकि केवलान्वयिनोलक्षणांमाह अन्वयमात्रव्याप्तिकंकेवलान्वयि अन्वयेनेवव्याप्तिर्यस्मिन्तथा

इति उदाहरति यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवदिति प्रमेयत्वामिधेयत्वयोर्व्यतिरेकं व्याप्तिं निराकरोति प्रमेय-
 त्वामिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति अत्र मिधेयत्वसाधकं नुमाने इत्यर्थः ननु कुतस्तन्निबन्धोऽतस्तत्र हेतुमाहु-
 सर्वस्य प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च पदार्थमात्रस्येत्यर्थः तथाच सकलपदार्थाभिधेयत्वस्यैव प्रमाविषयत्व-
 स्यात्संताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वे केवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्न संभ-
 वत्येवेति भावः इति केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो लक्षणा माह व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं तैकेवल-
 मि व्यतिरेकि पूर्णवत्समाप्तः उदाहरति यथा पृथ्वीवीतरेभ्यो द्यौर्गंधवत्वात् यदि तरेभ्यो नामिद्यतेन
 तज्जंधवत् यथा जलनयेयं तथा तस्मान्न तथा इयं पृथिवी न तथा न गंधाभाववतीत्यर्थः तस्मान्न तथे-
 ष ति गंधाभावाभावत्वात्तदितरेभेदाभावातीनेत्यर्थः नन्वत्र किमिति नान्वयव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिरुहति अ-
 त्रयतज्जंधवत् तदितरमिन्नमित्यन्वयदृष्टांतो नास्ति पृथिवी मात्रस्य पक्षात्वात् अत्र इतरभेदसाध्यका-
 नुमाने इदमुपलक्षणा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः प्रत्यक्षादिकं प्र-
 माणां प्रमाकरणात्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रत्यक्षाभासः विवादास्पदमाकाशमिति व्यवर्तव्यं शब्दव-
 त्वादित्यादिकमपि केवलव्यतिरेकि इति द्रष्टव्यं अथेतरेभेदः प्रसिद्धो न वा नाद्यः यत्र प्रसिद्धस्तत्र
 गंधवत्स्यापि सत्वेन न दाधिकरणस्यैवान्वयदृष्टांतत्वेन केवलव्यतिरेकित्वेन व्याख्यातात् यदि तत्र न

७२ सिगंधवत्वंतदात्सासाधादरेणत्वापत्तिः नदितीयः विशिष्टबुद्धोविशेषणज्ञानसंवेतुत्वेनपृथिवीतरभेद
 त्वं वंतीतिसाध्यविशिष्टानुमिर्नुत्यतेः विशेषणीभूतेतरभेदस्याप्रसिद्धातज्ज्ञानस्याप्यप्रसिद्धेनचके
 वलमिदमेवद्वयं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यसंभवेनद्वयंतातरस्यापिजागरुकत्वात्कथं तदसंभव
 इति चेन्न तज्जनकेतरभेदाभावज्ञानस्यायोगात् सरावकुतइति चेन्न तादृशज्ञानकारणीभूतेतरभेद
 ज्ञानाप्रसिद्धेनचवक्तव्यंकथं तत्तत्रकारणमिति सभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्यकारणात्वादिति माव
 हगर्वम् जलभेदस्यतेजसिजतेजोभेदस्यजलेइतिरीत्येतरभेदस्यप्रत्येकमाधिकरणप्रसिद्धापृथि
 व्यांतत्पटलस्यसाधनीयतयातद्विशिष्टानुमितिसंभवात् सुतरांव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपिसंभवति
 इतरभेदयंपटलस्यपक्षारित्केप्रसिद्धमूलेननान्वयदृष्टांतश्च सतरावनासाधारणमपीति कृतंयत्नं अले
 वितेन अत्रेदं बोध्यम् अन्वयव्यतिरेकेतुपंचरूपोपपन्नम् तानीकानीतिचेत् श्रूयतांपक्षधर्मत्वे सप
 दंसत्वं विपक्षाद्यावृत्तिरवाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचेति सवाधितः साध्यरूपविवयोप
 सततायातस्यभावस्तत्त्वम् साध्याभावसाधकहेत्वंतरंसत्प्रतिपक्षइत्युच्यते सतरावनासाधिसि
 यसोऽसत्प्रतिपक्षस्तस्यभावस्तत्त्वमिति बोध्यम् केवलान्वायितुचकंतुरूपोपपन्नमेवस्तसा
 ध्यसाधयितुंक्षमते तस्यविपक्षस्तत्त्वविपर्ययेणतद्वारत्तिविपर्ययात् केवलव्यतिरेकव्यपितथातस्य

संपदाविपर्ययेण तत्सत्त्वविपर्ययाश्च इति केवलव्यतिरेकि कथं प्रथिवीमात्रस्य पदं त्वदित्यत्र कानामपदता
लानिर्वर्तते संदिग्धसाध्यवान्यदाः यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः अथ यत्र घनगर्जितेन मेघानुमितिस्तत्रावा
श्विर्वह्निप्रत्यक्षाकालीनवद्गुणमिति मेजायतामित्यनुमित्साजन्यानुमितिस्तत्रेव तत्र संदिग्धसाध्यस्या
भावादिति चेन्न एतन्मते तत्रानुमितेरस्वीकारात् तदुक्तं ननु पलव्येन निर्णयितेन न्यायं प्रदर्शयते अपि
तु संदिग्धार्थो वेति अथवा सिद्धाधिक्यविशेषादिति सिद्धभावः पदता साध्ययितुमिच्छासिद्धाधिक्यविषा
तस्याविरहोऽभावस्तद्विषयासिद्धिः साध्यनिश्चयस्तदभावएव पदता तदर्थः असिद्धवद्गुणमिति
प्राकृद्गोपयते तदानीं सिद्धाधिक्यविषयाः सिद्धिश्चेष्टाभावात् अभावमात्रेण पदता पर्वतेव हि मनुमिनेषा
सा सिद्धिर्माध्ययिषाशून्यकाले सिद्धिस्तत्वेयमिति निर्णयते तदानीं यत्किंचिदभावस्य सत्त्वात् असुचसिद्धभावएव
सति चेत्तत्र पर्वतेवद्गुणमिति मेभूयादिति चेष्टाकाले सिद्धिस्तत्वेयमिति जीयते सानस्यात् तदानीं सिद्ध
भावाभावात् अतः सिद्धाधिक्यविशेषादिति सिद्धिर्वावश्यकम् तथा चानुमितौ सिद्धाधिक्यविषाते जि
कातद्विरहविरहविशिष्टसिद्धिरेव प्रतिबंधका तदभावएव कारणमिति फलितमिति दिक् इति पदता प्रसं
गात् संपदाविपक्षौ क्रमेण निरूपयति निश्चितसाध्यवान्सपदाः यथा तत्रैव महानसं धूमवत्त्वे हेतौ वेवेत्यर्थः
निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः यथा तत्रैव महाह्रदः इति संपदाविपक्षानि हेतूनि निरूप्य प्रसंगाद्देवाभासानि
रूपयति स्वभावाच्च विरहसत्त्वात् सिद्धिर्वादिताः यं वेहेत्वाभासाः उपदेशि रूपाणां मध्ये वातिपर्ययोपप

तादेतुवदाभासते इति हेत्वाभासाः तत्त्वं चानुमितितत्करणतत्परप्रतिबंधकयथायज्ञानविषयत्वं बाधस्य
 लेवद्विरनुत्पन्नस्यनुमितिप्रतिबंधकं यदिज्ञानमुत्पन्नवद्विज्ञाननुत्पन्नसाध्यकं द्वयत्वमित्याकारं कंतद्विष
 यत्वस्यद्वयत्वरूपहेत्वाभासोऽसर्वस्वद्वारासंमन्वयः इत्ययसाधारणाविरुद्धसत्प्रतिपक्षज्ञानस्यापिसाक्षाद
 नुमितिप्रतिबंधकत्वं बोध्यं बाधः साध्याभावस्तद्विरुद्धः पक्षोवावद्विमान्प्रमेयत्वादित्यादौ व्यभिचारणि
 पर्वतोवावद्विमानित्याद्यनुमितिकरणवद्विव्याप्यप्रमेयत्वादौमित्यादिज्ञानं तत्प्रतिबंधकं च वद्विज्ञानभावव
 द्द्विप्रमेयत्वमित्यादिज्ञानं तद्विषयत्वस्यप्रमेयत्वादौसत्त्वाल्लक्षणासंमन्वयः इत्यमनुपसंहारिप्रमृति
 ज्ञानानामनुमितिकरणप्रतिबंधकत्वं बोध्यं बाधस्तत्त्वममादायसद्देतुवारणावयमथाद्येतीतिदिक्
 तिहेत्वाभासलक्षणां बालान्बोधाधितुं वा प्राचीनसंकेतमपिदर्शयति सव्यभिचारोनेकांतिकः उच्य
 ते इतिशेषे तत्त्वं च साधारणाद्यन्यतमत्वं विभजते सत्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् सा
 धारणलक्षयति तत्रसिद्ध्याभाववद्विज्ञानसाधारणैनेकांतिकः साधारणादिबोधेद्यत्तद्विषयः उदाहरति
 यथापर्वतोऽग्निमान्प्रमेयत्वादिति ननुप्रमेयत्वस्य कथं साध्याभाववद्विज्ञानत्वमतस्तदुपपादयति प्रमेयत्व
 स्यात्साध्याभाववतिरुदेविद्यमानत्वादाह सप्रविस्मृतेतिप्रसक्तिरितितन्त्र सपक्षद्वितित्वस्यापिनि
 वैशात् सप्रमेयत्वमपिसरूपसिद्धेर्द्वयं जागर्तीतिमावहगर्वं पक्षद्वितित्वस्यापितथात्वात् ससाधारण
 लक्षयति सपक्षविपक्षव्यावृत्तिरसाधारणः सर्वेयेसपक्षविपक्षान्नेभ्योव्यावृत्ततेनिवर्ततेति

व्यावृत्तः उदाहरति यथाशब्देनित्यः शब्दत्वात् उपपादयति शब्दत्वं हित्वा नित्यं ध्यायात् शब्दमात्रवृत्तिनि
 त्येभ्यश्चाकाशादिभ्यः अनित्येभ्यो घटपटादिभ्यः आकाशादिः सपक्षो घटपटादिर्विपक्ष इति बोध्यम् अनुपसंहरि
 रित्यलक्षयति अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तो रहितोऽनुपसंहारि यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात् अत्र सर्वस्य पक्षत्वा
 दृष्टान्तो नास्ति अत्र उपदर्शितानुमाने इति स्वामीचारनि० विरुद्धलक्षयति साध्याभावव्याप्ते हेतुर्विरुद्धः
 यथाशब्देनित्यः कृतकत्वात् कार्यत्वादित्यर्थः कृतकत्वं नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तं अनित्यत्वेन
 व्याप्तं यद्वा कृतकं तत्तदनित्यमिति व्याप्तिर्भवत्येवेति भावः इति विरुद्धं निरूपणं सत्यतिपक्षं लक्षयति सा
 ध्याभावसाधकं हेतुं तरे यस्य स सत्यतिपक्षः यस्य हेतोः साध्याभावसाधकं साध्याभावानुमापकं हेतुं तरे
 प्रतिपक्षो हेतुर्विद्यते यस्य स हेतुः सत्यतिपक्षः अयमेव प्रकरणासम इत्युच्यते उदाहरति यथाशब्देनित्य
 तः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवदिति इति सत्यतिपक्षनि० असिद्धं विभजने
 असिद्धं विविधः असिद्धत्वमाश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वम् त्रैविध्यं दर्शयति आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्या
 प्यत्वासिद्धश्चेति आश्रयासिद्धत्वं च पक्षतावच्छेदकाभावकत्वं भवति हि अरविंदत्वं गगनायत्व रूपपक्षताव
 च्छेदकाभावकं अरविंदरूपपक्षो गगनीयत्वस्य विरहात् उदाहरति यथा गगनारविंदं सुरभिः अरविंदत्वा
 त्सरोजारविंदवत् ननु कथमरविंदे गगनीयत्वविरहः अत आह अत्र गगनारविंदमाश्रयः सच नास्ति अत्रो
 पदर्शितानुमाने इत्यर्थः स्वरूपासिद्धमुदाहरति स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गणप्रादो यत्वात् पक्षवृत्तित्वं

83

धनसंयोगउपाधिः सोपाधिकत्वाद्द्विमतत्वं व्याप्यत्वात्सिद्धं सोपाधिस्त्रिविधः केवलसाध्यव्यापकः
 पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति तत्राद्यसूयदिशितएव एवंक
 त्वंतर्वात्तनीहिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वात् कतुवाद्वाहिंसावदित्यत्र निमित्तत्वमुपाधिः तत्रयत्र
 धर्मसाधनत्वं तत्रनिषिद्धत्वमिति साध्यव्यापकता यत्रहिंसात्वं तत्रननिषिद्धत्वमिति साधना
 व्यापकता च कतुहिंसायां निषिद्धत्वस्याभावात् अहिंसात्सर्वाभूतानीति सामान्यवाक्यतः य
 शुनायजेतेत्यादिविशेषवाक्यस्यवलीयत्वात् सतएवहिंसात्वं नाधर्मसाधनत्वे प्रयोजकमपितुनि
 षिद्धत्वमेवेत्यादिकमपि द्रष्टव्यं द्वितीयोपपत्त्या वायुः प्रक्षाल्यक्षः प्रत्यक्षस्य शीघ्रपत्वादित्यत्रोद्भूत
 रूपवत्वमुपाधिः तस्ययत्रप्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्वमिति न केवलसाध्यव्यापकत्वं रूपेव्य
 भिवारात् किंतुद्रव्यत्वलक्षणायाः पक्षधर्मस्तदवच्छिन्नवहिः प्रत्यक्षत्वं यत्र तत्रोद्भूतरूपव
 त्वमिति साधनाव्यापकत्वं च वायावुद्भूतरूपवत्वस्याविरहात् तृतीयोपपत्त्या प्रागभावो विनाशो
 जन्मत्वादित्यत्रभावत्वमुपाधिस्ययत्रविनाशित्वं तत्रभावत्वमिति न केवलसाध्यव्यापकत्व
 मेवास्ति यत्रजन्यत्वं तत्रनभावत्वमिति साध्यं प्रागभावेभावत्वविरहात् किंतुजन्यत्वरूपसाध
 नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेवास्ति यत्रजन्यत्वं तत्रभावत्वमिति साधनाव्यापकत्वं च ध्वंसभावत्व
 विरहात् एवंसंयोगोपाधिरिति तत्राद्यसूयदिशितएव एवंक

सोध्यव्यापकत्वं किंतु साधनावाचिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव अष्टमपुत्रेशाकपाकजत्वविरहेण सा
 धनानावाचिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव व्यापकत्वं चेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् अथ वह्निमान्द्रुमादिसत्रम
 हानसत्ताभावोपुपाधिः स्यात् तस्य महानसाध्यत्वलक्षणापक्षाधर्मावाचिन्नसाध्यव्यापकत्वा
 दिति चेन्न यदाधर्मइत्यत्र प्रक्षेपदृष्टांतोभयसाधारणधर्मस्येव विवक्षिततत्वात् अथ तर्हि ग
 तमुपाधिः लक्षणाभिदमिति चेन्न निरवधिं न साध्ययत्नदृष्टांतोभयसाधारणधर्मसाधना
 न्यतरावाचिन्नसाध्यान्यतरव्यापकत्वे सति साधना व्यापकउपाधिरिति तस्य परिकुरंती
 यत्वात् इदं च लक्षणाभावाप्याणामेवामभिमतं लक्षणांतरंतु गद्यांतरे द्रष्टव्यं इत्युपाधिः नन्वे
 वंतावतोपाधिरवगतः किंतर्हि व्याप्यत्वासिद्धमत आह वह्निमत्वं व्याप्यत्वासिद्धम् तस्य व्याप्यत्वासिद्धे हेतुमाह सोपा
 धिकत्वात् इत्यमुपदर्शितहेतवोपि द्रष्टव्याः इत्युसिद्धिनि० वाधितं लक्षयति यस्य साध्याभावः प्रमाणो न निश्चि
 तः स वाधितः यथा वह्निरनुष्मोदमव्यत्वात् अत्रानुष्मत्वसाध्याभावउत्पत्त्यर्थेन प्रत्यक्षेण गृह्यते इति प्रत्य
 मिता इति वाधितत्वम् स्पर्शनेन त्वगिन्द्रियेण एव घटः क्षणिकः सत्त्वादित्यादि रपि वाधितः तत्र सोपंघटः
 इति प्रत्यमिता रूपप्रत्यक्षेण क्षणिकत्वं लक्षणासाध्याभावस्य परिक्षिन्नत्वात् इति वाधितनिर्णयं दुष्टल
 क्षणमपि हेत्वाभास एव यथातिप्रसक्तलक्षणाव्याप्यत्वासिद्धे तर्भवति अत्र साधारणधर्मायाधिः अव्याप
 लक्षणां तु भागासिद्धे तर्भवति असंभदग्रस्तलक्षणां तु स्वस्यासिद्धे तर्भवति सिद्धसाधनं त्वाप्यासिद्धे तर्भव

ति संदिग्धसाध्यवतएवैवाश्रयत्वात् नव्यालुसिद्धसाधनं निग्रहस्यानेन न भवति इति वदन्ति इति तर्कसंग्रहव्या
नेऽनुमानपरिच्छेदः श्रवसरसंगतिमभिप्रेत्यानुमानानंतरं मुपमानं निरूपयति उपमितिकं रणं उपमानं उपमितेः क
रणमुपमानमित्यर्थः तच्च शब्ददृश्यज्ञानमिति निवेदयिष्यन्ति ननूपमिति रेवकेत्यत आह संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमु
पमितिः संज्ञाचपदं संज्ञीचार्थस्योः संबन्धो वाच्यत्वं तत्प्रकारको गवयोगवयपदवाच्य इति ज्ञानमुपमिति रि
त्यर्थः उपमितित्वं चोपमिनो मीत्यनुभवसिद्धौ वैजातिविशेषः ननूपमितिकरणमुपमानमित्युक्तं किं तदत आह
तत्करणं सादृश्यज्ञानं सादृश्यप्रकारकज्ञानमित्यर्थः प्रतिपादयति तथा हि कश्चिद्वयशब्दार्थमजा
त नतू कुंश्चित् पुरुषाजो सदृशो गवय इति श्रुत्वा वनंगतो वाक्यार्थस्मरन् गोसदृशं पश्यतीति तदनंतरं गवयप
दवाच्य इति लुपमिति रूप्यते वाक्यार्थस्मरन् गोसदृशं पश्यतीति गोसदृशं पश्यन्तीति देशवाक्यार्थस्मर
तीत्यर्थः अयं गवयपदवाच्य इति अभिप्रेत गवयोगवयपदवाच्य इत्यर्थः तेन गवयांतरे शक्तिग्रहभाव
प्रसंग इति परास्तं तथा च गोसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानं करणमिति देशवाक्यार्थस्मरणं व्यापार उपमितिः
फलमितिसारम् तच्चोपमानं विविधं सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्टपिंडज्ञानं वैधर्म्यं ३
विशिष्टपिंडज्ञानं च द्वितीयो यथा खड्गं कीदृगीति एष्टे नासि कालसदेकं प्रंगोति क्तात गजाकृति
श्चेति तज्ज्ञातृभ्यः श्रुत्वा कालांतरे तादृशपिंडं पश्यन् सदेशवाक्यार्थस्मरति तदनंतरं खड्गखड्गपद
वाच्य इति लुपमिति रूप्यते अत्र नासि कालसदेकं प्रंगः इत्युसाधारणधर्मः तृतीयो यथा ३ः कीदृगीति

२२॥ आदिब्रह्मसमानं पृष्ठं स्वर्गीयशरीरं इत्यादि ते कालान्तरे तत्पिंडदर्शनात् वेद्यं विशिष्टं विंडज्ञानं
 ततोतिदेशवाक्यार्थस्मरणेन तत् ३२ ३२ पदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते इत्याहुः नन्वाप्रवाक्यजन्यत्वा
 द्वाब्बोधात्वासीति चेन्न उपमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यापलापप्रसंगादिति सर्वं रमणीयम् इतित
 र्कसंग्रहव्याख्यानेन उपमानपरिच्छेदः अत्र सरसंगातिमभिप्रेत्योपमानानंतरं शब्दनिर्द्वयपयति आ
 प्रवाक्यशब्दः शब्दप्रमाणमित्यर्थः भ्रान्तविप्रलम्भकयोर्वीक्यस्य शब्दप्रमाणत्ववारणायापेति न
 नुकोऽयमाह इत्यत आह आसुपथार्थवक्ता यथाभूतावाधितार्थोपदेष्टा ननुवाक्यं किमत आ
 ह वाक्यपदसमुहः यथागामानयमुक्तादंडेन पदं लक्षयति शक्तं पदं निरूपकतासंबन्धेन श
 क्तिविशिष्टमित्यर्थः इति पदसामान्यनि० ननु शार्त्तरेव केत्यत आह अस्मात्पदादयमर्थो वो
 द्य इतीश्वरेष्वाशक्तिः घटपदात् घटपदार्थो बोद्धव्य इतीश्वरेष्वाशक्तिरित्यर्थः अर्थस्म
 रानुकूलपदपदार्थः संबन्धत्वं शक्तित्वं साचपदार्थोतरमेवेति मीमांसकास्तन्नमानभावा
 त आधुनिकेनामिराकादशो हि पितानामकुर्व्यादितीश्वरेष्वास्तेव नव्यास्तु आनुनीके संके
 तितडित्यादिपदे ईश्वरेष्वाया अभावादि के वशार्त्तरिति भणान्ति शार्त्तगृहस्त्वद्वयवहारा
 त भवति यथा तमदृष्टेन घटमानयेति वाक्ये प्रयुक्ते मध्यमदृष्टो घटमानयति तदंवलोक्य बु
 पित्सुर्वीलोत्पद्यति रेकाभ्यां घटमानयेति वाक्यजन्यत्वं मध्यमप्रवृत्तिजनकज्ञानेनेति नोति त

तोगमानयघटनयेतिवाक्यांतरंष्ट्रएवतावायोद्वापाभ्यांघटपदस्यघटत्वविशिष्टेशक्तिर्गोपदस्यगोत्ववि-
 शिष्टेशक्तिरितितो गृहाति एवमसतिवाधकेधातुप्रत्ययादीनांशक्तिर्गृहोव्याकरणाद्वति क्वचिदुपमा-
 बाह्यितुक्तं शक्तिर्गृहोव्याकरणापमानकोशोपवाक्याद्यवहावातप्रवाक्यस्यशिवादिवृत्तिर्वदन्तिसंनिध्य-
 तः सिद्धपदस्यवृद्धातिपंचमपञ्चरुर्भवतिइत्यत्रपदपदस्यदीर्घश्रूकविशेषेवसंतेसर्वसस्यानांजाय-
 तेयत्रशातनंमोदनाश्रुतिष्ठितिव्याः कारीशशालिनइतिवाक्यशेषाच्छक्तिरवधार्यतेहस्तीक्ष्णीती-
 त्स्यगजोयूरीतीतिविवर्णहसिपदस्यगजेशक्तिर्गृहःविवर्णचसमानार्थबोधकपदांतरेणतदर्थ-
 कथनमिदमेवविवृत्तिरित्युच्यतेइहविकचसरोरुहेभ्रमरइत्यादौप्रसिद्धपदसान्निध्याद्भ्रमरेशक्ति-
 गृहःशेषंतुसुगममेवनव्याप्तुगवादिपदानां व्यक्तावेवशक्तिर्नतुजातावपिगोरवादितिमेनिरेमीमांसका-
 लुविशेषणत्वेनगोत्वादेरेवप्रथममुपस्थितत्वाद्गवादिपदानां गोत्वादेवेवशक्तिःव्यक्तिलाभस्तुगोत्व-
 त्वाप्रयंविनानुपपन्नमित्यादौपादित्याहुःतदसत्विनाप्यादौपंगोश्रुतीत्यनेनव्यक्तिप्रतीतेःप्राभाकरस्तु-
 गवादिशब्दानामानयनादि रूपकार्यान्वितेगवादौशक्तिःसर्वत्रकार्यवाक्यादेवव्युत्पत्तेःभूतलेघटइत्या-
 दिसिद्धवाक्यात्तुनव्युत्पत्तिरित्याहुःतदसत्इहकोयंपुर्यामिति सिद्धवाक्येपिपामराणां व्युत्पत्तिदर्शनात्
 चैत्रःपचतीत्यादौवाक्यातस्यकर्तरिशक्तिरित्येवाकरणात्तन्गोरवात्तुकिंतुक्तौवेव तथातच्चगवादि-
 शक्तिर्गृहेगृहीतशक्तिश्चगवादिशब्दानांवाकरणापदजन्यपदार्थस्मरणाव्यापारःआकाक्षायोग्य-
 तासंनिधितान्यव्यंशाननिसहकारिणीत्यादौकोयंपुर्यामिति सारंइतिशब्दशक्तिर्निर्गदचंतुर्विधं योरी

यत्तावत्

ते० टी०
४६

कंरुटं योगरुटं योगिकरुटं च श्रवयवशक्तिगर्भगः श्रवयमात्रशक्तिं कंयोगिकं यथा पाचकादिवदं समुदा
यशक्तिः रुटि समुदायशक्तिं कंरुटं यथा गोपदं श्रवयवसमुदायो भयशक्तिकमेकजातीयार्थप्रतिपादकं
योगरुटं यथापंकजादिपदं श्रवयवशक्त्यापंकजत्वेन रूपेण बोधयति समुदायशक्त्या च कमलत्वेन रूपेण
श्रवयवसमुदायशक्तिरावश्यकी योगिकार्थरुट्यर्थयोः स्वातंत्र्येण बोधकं योगिकरुटं यथा द्विजा
दिकं शक्तिरिव पदस्य लक्षणापिवृत्तिः इति पदनि० अथ कोयं लक्षणाशक्यसंबंधो लक्षणावर्तते
च गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदशक्यप्रवाहसंबंधस्तीरे लक्षणावीजंतुतात्पर्यानुपपत्तिः अतएव प्रवा
हे घोषात्तात्पर्यानुपपत्तेस्तीरे लक्षणा तात्पर्यं तु वक्तुरिच्छा वक्ताभिचाभिस्थापयिता तेन नमो निवर्त्य
व्याप्तिः सा च लक्षणात्रिधा जरहलक्षणाऽजरहलक्षणा जरहजरहलक्षणा चेति यत्र वाच्यार्थस्य ना
न्ययः तत्राद्या यथा गंगायां घोषमंत्रोकोशंतीत्यादौ यत्र वाच्यस्याप्यन्यस्य त्रितीया यथा द्विगोशंतीत्या
दौ श्रवक्षत्रिणस्तदितरेषां च गंगमनान्वयः यत्र वाच्यैकदेशवाद्येनैकदेशान्वयस्तत्र तृतीया यथा सोयं देवद
त्त इत्यदौ श्रवतद्वेशकालविशीष्टस्य बाधः तत्पुरुषे राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्य राजसंबाधिनिलक्षणा च
गोह्वरीहावपिलक्षणा यथा चित्रगुरित्यत्र पदस्य गोस्वामिनिलक्षणा चित्रपदं तात्पर्यं ग्राहकं हं हं धवस
दिं शिं धीत्यत्र धवसदिरपदयोस्तदर्थप्रकारतया भासमानद्विवचनार्थद्वित्वेन लक्षणा कर्मधारये
तु नीलोत्पलमित्यादौ निलक्षणा निष्पादस्य पतिं याजयेदित्यत्रापि कर्मधारयेन लक्षणा वेदबोधितया ज
नानुपपत्त्या यागोपयुक्त वेदे स्याधिकारकल्यैतु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति वेदस्य निष्पादातिरिक्तशूद्रपरत्वा
त ना

श्रवयवशक्ति
वृत्तादिर्भवो
द्ययतिरेक
दायदत्त
योगादिक

४६

नं० १०

नतनरुण
 नुभवेज्जने
 तसंस्कृत
 बसहका
 बलात् खलेक
 त्याघेनसमूहा
 वनात्मकपदस
 सामंजस्यस्य
 सापिकिंचित्
 तात् नार्हंधव
 येसादौतात्तम
 सानादेवच
 लोकोणस्यवृत्ति
 दप्रस्यवोधा
 सापिकारण्य
 सज्जगदंति
 नाथीनुरेध
 वरणातिवृत्ति
 त्वय्यहव्य
 नमित्सादौपि
 नितिशाल

तेदी
४६

शाब्दसामग्रीप्रपञ्चिता ध्वनिविभाजकवाक्ये शाब्दस्याप्युपदिष्टत्वेन तत्कृतो न प्रदर्शितमत आह वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञा
नं शाब्दत्वे च शाब्दात्प्रत्येकीत्यनुभवसिद्धा जातिः शाब्दबोधकमो यथा चैत्रो ग्रा मंगहोतीत्यत्र ग्रा मकर्मक गमना
नुकूलवर्तमानकृतिमानिति शाब्दबोधः द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः धातोर्गमनमनुकूलत्वं च संसर्गमर्थादयामा
यत्वे लये वर्तमानत्वमाख्यातस्य कृतिस्तत्संबंधः संसर्गमर्थादयामासते रथोगच्छतीत्यत्र गमनानुकूलवर्तमा
नकृतिर्निमित्ति शाब्दबोधः का प्रत्ययस्य कर्त्ता पूर्वकालीनत्वं चार्थः भोक्तुं गच्छतीत्यत्र भोगभावकालीन जन
भोजनविषयकैकावान् गच्छतीति शाब्दबोधः चैत्रेण यच्च ते तंडुला इत्यत्र चैत्रवृत्तिरुत्तिजिन्यपाकजन्य
ति फलशाली तंडुल इति शाब्दबोधः इति त्वं संसर्गस्य सर्गवल्लभ्यं जन्यत्वं च धातोपाक जन्यत्वं संसर्गः
फलकमीतमनेपदार्थः शास्त्रित्वं संसर्गः क्वचिदात्मनेपदार्थो न भासते यथा चैत्रेण सुष्यते इत्यत्र चैत्र
इति कृत्तिजन्यः स्वापः इति बोधः चैत्रः पचतीत्यत्र वर्तमानप्राग्भावप्रतियोग्युत्पातिकपाकजनक
कृतिमान् चैत्र इति बोधः गममानयेत्यत्र गोकर्मकमदि क्वा विषयानयना नुकूलकृतिमांस्त्वमिति बोधः
ज्योतिष्टोमेन सर्गकामो यजेतेत्यत्र कृति साध्यवलवदतिष्ठा जनकैष्टसाधनज्योतिष्टोमनामयांगकस्व
र्गकाम इत्यर्थः एवमेव सर्वत्र प्रथमांतमुरव्यविशेषकः शाब्दबोधो ज्ञेयः वेद्याकरणास्तु धात्वर्थमुख्य
विशेष्यकर एव शाब्दबोधः यथा चैत्रः पचती तंडुलमित्यत्र तंडुलनिष्ठविल्लित्यनुकूलश्चैत्रकृत् क इति बो धः
इत्याहुः सर्वत्र उष्टा संत्येवेत्यत्र किं या युक्तं स्यैव कारणा स्यात्तया योगव्यवच्छेदार्थ इति संक्षेप इदमपि बोध्यं
लये वर्तमानत्वं लियो भूतानं अतन परोक्षत्वं लुटो भविष्यत्या नद्यतनत्वं लुटो भविष्यत्वं लुटो वक्त्री क्वा वि
कर्त्ता एव दातेत्यत्र विशेष्यपुत्रो वकारस्य

ययत्वं लडोभूतानद्यतनत्वं **लिङो** द्विधा विधी लिङाशीर्लिङुच तत्र विधी लिङः कृत्ति साध्यत्वे सति वलवद
 निष्ठाजनकेष्टसाधनत्वं **श्री** लिङो वक्त्रीका विषयत्वं लडोभूतत्वं लडोत्वं **वि** भविष्यत्वेति श्रुतिशब्द भू
 बोधनि० शब्दमुपसंहरति तत्करां शब्दः सोयं शब्दस्त्रिविधः विधी मंत्रार्थवादभेदात् तत्राद्यो विध्य
 विधायकप्रत्ययघटितवाक्यं सच प्रत्ययो लिङलेटलोटतव्यकप्रत्ययरूपः भवति हि ज्योतिष्मो
 नस्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं तथा **अत्र** लिङे वतादृशप्रत्ययः विध्यविधायकेत्यत्राभिधेयं विधी
 र्त्तयः सच प्रयन्ता **जनक** चिकीर्षी जनकज्ञानविषयः **साध्य** कृत्ति साध्येष्टसाधनत्वमेव सः ५
विध्यर्थ दमेव लिङर्थः इत्यप्युच्यते भवति च यागनिष्ठं तत् यागो मत्कृत्ति साध्यो मदिष्टसाधनं चेति ज्ञानवि
 षयः जज्ञाती कृतियतत इति नियमात् ज्योतिष्मो नस्वर्गकामो यजेतेत्यादि काम्यस्य लेऽहरहः संध्या
 मुपासीतयावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि नित्यस्य ले चिकीर्षी द्वारा कृत्ति सा साध्येष्टसाधनं
 लो **संन** वृत्तिप्रति कृत्य **साधनं** नित्यादौ न जा विध्यर्थो भावो बोध्यते अत्र प्राभाकराः कार्यत्वं विध्य
 र्त्तयः प्रवृत्तिप्रति कृत्ति साध्यताज्ञानं हेतुत्वेन कृत्यसाध्येन प्रवृत्तिः ननु विषयभेदाणां दौ प्रवृत्तिप्रसंग
 कल्पते **ले** जज्ञाती चेत् तदनुयाजिनः इष्टसाधनतालिंगक कृत्ति साध्यता नुमिति रिष्टसाधनताज्ञानकाली शिखः पा
 इर एवेत्यत्र विशेषणायुक्तो वकारास्य योगव्यवहृदोर्थः कर्ण एव दंतेत्यत्र विशेष्या युक्त्यत्र कैवका
 रणस्यान्ययोगव्यवहृदोर्थः कृत्ति साध्यताज्ञानं ज्ञानं चाकाम्यस्य ले प्रवर्तकमंतो नोक्त दोषः नि

ले संध्यावेदना
 दो प्रत्ययकथपारि
 होरादि कालेष्ट
 कल्पते **ले** जज्ञाती
 भेदाये ५

१० टी० च
३६

तस्यैलेचाहमिदानीं मत्कृतिसाध्यसंध्यावन्दनकोवाहनात्वेति विहितसंध्याकालीनशौचादिमत्वात्
इति शौचादिमत्वात् प्रति संध्या न जन्य कृतिसाध्यता ज्ञानमिति समाधानं अथानुगम इति चेत् सविशेष
यथावत्ताप्रतिसंध्या न जन्यत्वमेव कृतिसाध्यता ज्ञानेऽनुगतं संपुरुषः सत्रकाम्येव विशेषणं नित्येषु
स्यैलेषु शौचादिकमेवेति प्रालम्ब्यति तन्न अलघीयत्वात् इति विधि सामान्यनिरूपणं सविधाऽपूर्ववि
धि नियमविधिपरिसंख्याविधिभेदात् तत्रासंताप्राप्तो विधिराद्ययथासर्गकामो यजेतेत्यादौ सत्रय
जनस्याप्राप्तत्वात् यवोभयोः प्राप्तावेको नियम्यते तत्र द्वितीययथाव्रीही न वहंतीति सत्रव्रीहिषु न
खावहनं मुशलावहनं नयोः प्राप्ता मुशलावहनं मेव नियम्यते सर्वत्र प्राप्ते कचिद्विधिस्तृतीयः य
थापंचपंचनखाभक्ष्या इत्यत्र सर्वेषां पंचनखानां भक्षणं प्राप्ते पंचेव पंचनखाभक्ष्या इति विधिधीयते
शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पंचम इति पंचनखाहेया इति विधि विशेषणं निरूपणं अर्थ
वादस्त्रिधा गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति तत्राद्यो यथा आदित्योदयः यजमानं प्रसूत इति
प्रमाणं तरेण निर्णीतार्थस्य तापकोऽनुवादः यथा गतिर्हि मस्य मे यजमित्येतत्काले पितृदुराक्षां पको
ता भूध्वंवादः यथा जरायामयं हं मूर इति इत्यर्थवादः संत्रत्वाद्यः पुनंतित्यादि इति मंत्रनि ननु शब्देन प्र
माणं तरे संसर्गज्ञानं त्वनुमानादेव गृह्यते तथाहि गामानयेत्यादिपदानि स्मारितार्थं संसर्गवंति स्मा
कांक्षादिमत्पदकंदवत्वात् मदवाक्यवदिति चेन्न अनुमितिर्विलक्षणास्पशब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसाक्षी

कंशद्यास्यापलायितुमशक्यत्वात् अर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं अस्ति तथाहि कीनादेव दत्तो दिवानभुंक्ते इति दृष्टेः श्रुतेवा
 वाभुंजानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपत्तिस्तानं भवति इयमेवार्थापत्तिस्ततो देवदत्तो रात्रौ भुंक्ते इत्यनुभवं
 जायतेति मेवं मस्या अयं देवदत्तो रात्रिभोजी दिवा भुञ्जानत्वे सति पीनत्वादिति केवलव्यतिरेक्यनुमतिर्नैव त
 सिद्धौ तस्या अकिंचिन्करत्वात् अ नुपलब्धेः प्रमाणत्वं निराकृतमेव प्राक् संभवोऽपि न प्रमाणान्तरं तथा
 हि सद्विद्या संभावनां को निर्णयः कश्चेति तत्रोदिमो न प्रमाणं यथा ब्राह्मणे चतुर्दशविद्या मित्रत्वं संभवे
 तीति चतुर्दशविद्या च ऋग्वेद अथ जुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणं शिवा कल्यो व्यांकरं ज्योतिषं दामि
 रुक्तयः मीमांसा तर्कशास्त्रं च पुराणं धर्मशास्त्रं विद्याश्चतुर्दशैताश्च पुरुषार्थनिदानका इति वेदांतस्य
 मीमांसायाः मंतर्भावः वैशेषिकस्य तर्कसंख्यपातं जलपाशुपतवैश्वंगाणशसौरभागवताग्नेयमवि
 श्ववसुवैवर्तलैंगवाराहकौर्म्यमात्स्यगारुडब्रह्माण्डभेदादष्टादशधा वाशिष्ठलैंगनारसिंहनंदीयनार
 दीयवामनीयसहस्रतत्त्वसारदोर्वीरशेव धार्मिकापिलमानववारुणारेणुकवामनीयकालीयमारेष्वर
 पाराशरं नारीचमार्गवादिभेदादप्यपुराणानि बहुविधानि मनुयास्तवल्क्यविष्णुयमाङ्गिरसवाशिष्ठदत्तसं
 वर्तशांतातपं पराशरगौतमशंखलिरवितहारीतापसं वीशानसकात्यायनब्राह्मण्यनवरहंस्यतिथेवलनांद
 स्त्रायेंवनसिप्रमृति कृतानि वहनि धर्मशास्त्राणि तस्माच्चतुर्दशैव विद्याः ननु आर्युर्वेदः अथ जुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणं शिवा कल्यो व्यांकरं ज्योतिषं दामि
 रुक्तयः मीमांसा तर्कशास्त्रं च पुराणं धर्मशास्त्रं विद्याश्चतुर्दशैताश्च पुरुषार्थनिदानका इति वेदांतस्य
 मीमांसायाः मंतर्भावः वैशेषिकस्य तर्कसंख्यपातं जलपाशुपतवैश्वंगाणशसौरभागवताग्नेयमवि
 श्ववसुवैवर्तलैंगवाराहकौर्म्यमात्स्यगारुडब्रह्माण्डभेदादष्टादशधा वाशिष्ठलैंगनारसिंहनंदीयनार
 दीयवामनीयसहस्रतत्त्वसारदोर्वीरशेव धार्मिकापिलमानववारुणारेणुकवामनीयकालीयमारेष्वर
 पाराशरं नारीचमार्गवादिभेदादप्यपुराणानि बहुविधानि मनुयास्तवल्क्यविष्णुयमाङ्गिरसवाशिष्ठदत्तसं
 वर्तशांतातपं पराशरगौतमशंखलिरवितहारीतापसं वीशानसकात्यायनब्राह्मण्यनवरहंस्यतिथेवलनांद
 स्त्रायेंवनसिप्रमृति कृतानि वहनि धर्मशास्त्राणि तस्माच्चतुर्दशैव विद्याः ननु आर्युर्वेदः अथ जुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणं शिवा कल्यो व्यांकरं ज्योतिषं दामि
 रुक्तयः मीमांसा तर्कशास्त्रं च पुराणं धर्मशास्त्रं विद्याश्चतुर्दशैताश्च पुरुषार्थनिदानका इति वेदांतस्य

सुबनुः षष्टिकलाशास्त्राणामर्थशस्त्रेन्तर्भावः तस्मादष्टादशोऽवविद्याहं वेत्स्यां देव इति पञ्चाशदिति निर्ण
 माकसंभवोऽनुमानेन तर्भवः इह वदेयं दासिष्ठतीत्येति ह्यमपिन प्रमाणांतरं किं तज्ज्ञातमूलवत्तकः शब्दः चेष्टापि
 न प्रमाणांतरं किं त्वनुमानप्रयोजिके व तस्माच्चत्वायेव प्रमाणाणीति सिद्धे एतेनोपलब्धिकादिप्रमास्रय्य
 सिद्धाश्चैवोध्यं इति शब्दस्वरूपः ज्ञाननिष्ठतद्वतितत्प्रकारं त्मकं प्रमाणं स्वतो ग्राह्यं परतो वेति विप्रतिप
 तिः अत्र ज्ञानप्रामाण्यतदप्रामाण्याग्राहकयावद्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमिदमेव स्वतो ग्राह्यमिति किं
 वदंती अस्मार्थज्ञानप्रामाण्यज्ञाननिष्ठाप्रामाण्याग्राहिकायावती ज्ञानग्राहिकानुव्यवसायादिभू
 यासामग्रीतद्ग्राह्यमिति इदमेव तत्तौ स्वतस्त्वमित्युच्यते यत्र गुंजायुर्जयं वह्निरिति भ्रमः पश्चादिदं ज्ञा
 नमप्रमेति प्रमाततो द्वितीयज्ञाने प्रमेति प्रमा तत्र तृतीयज्ञानग्राह्यत्वस्याऽनुव्यवसायगतप्रमाणे सत्वे
 पितृतीयज्ञानस्य व्यवसायनिष्ठाप्रामाण्याग्राहकत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वाभावात् स्वतस्त्वेन संजाययि
 ति तत्र तत्तदिति प्रामाण्याधार एव तत्तदार्थः यत्रायं घट इति प्रमानंतरं मिदं ज्ञानं मप्रमेत्यप्रमातंत्र
 धूलीपटले अयं धूम इति ज्ञानप्रकारत्वस्य धूलीपटलत्वे सत्ववत्स्वतो ग्राह्यत्वस्य प्रामाण्येऽस्त
 त्वाद्वाधः स्रोतोऽप्रामाण्याग्राहकेति सिद्धसाधनवारणाय यावदिति नन्वनुव्यवसायो घटं घटत्वं स
 मवायं च विषयीकुर्वन्नात्मनि प्रकारिभूतघटमात्मानं तत्संबन्धो भूतव्यवसायं विषयीकरोति एवं

सतिपुरोवृत्तिप्रकारसंबंधस्येवप्रमापदार्थत्वेनस्वतएवप्रामाण्यगृहातीतिमुरारिमिश्रः अनुव्यवसाया-
त्मकंएवसर्वज्ञानं तच्चस्वप्रकाशमितिमात्रमानमेवविषयत्वाविपुटीत्युच्यते स्वप्रकाशसामर्थ्यादेवस्वा-
त्मानमिववृत्तिप्रामाण्यस्वतएवगृहातीतिप्रभाकराः अयंघटंज्ञानानंतरं घटेज्ञाततानामफलंभवति इति
ततोज्ञातोघटइतिप्रत्यक्षंयस्यातयाज्ञानमात्रस्यातिन्द्रियत्वात् ज्ञानंतनिष्ठप्रामाण्यंचाहंघटत्वप्रका-
करकज्ञानेवान् घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्वादित्यनुमीयते तस्मात्स्वतएवप्रामाण्यगृह्यते स्वकेगा-
लत्वंचज्ञातग्राहकातिरिक्तज्ञानेद्वैतत्वमितिभाषाः तन्नैतिगौतमीयाः एवामयमास्यः इदंजलमि-
तिज्ञानानंतरंमनाभ्यासदशायां समोत्यन्तंज्ञानंप्रमानं वेति संशयो न स्यादिति तत्र सर्वप्रामाण्यस्य
निश्चितत्वात् स्वस्वप्रकाशत्वमपिदुर्वचम् चाक्षुष्यादिना स्वात्मनो विषयीकर्तुमशक्यत्वात् ज्ञानवि-
षयतातिरिक्तज्ञानतासामानाभावात् अतो निषेधकोटिरेव वलीयसीति कृतं तर्कं कर्कशविचारभा-
धारणेन शिष्टानां अथ कथं परतः प्रामाण्यगृह्यत इति चेत् उच्यते प्रथमं जलजं लवयोर्निर्विकल्प-
कं तत्तद्वदंजलमिति विशीष्टज्ञानं ततश्चाततः प्रवृत्तिस्तदनंतरं जललाभस्तदनंतरं पूर्वोत्पन्नं ज्ञानं प्रा-
प्तं मासं मर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमेति व्यतिरेकिणायथा घटज्ञानमित्यन्वयदृष्टांत-
स्यापि संभवेनान्वयव्यतिरेकिणा वा प्रामाण्यं निधार्यते इति ज्ञेयं यत्तत्स्वप्रमायाः गुराजन्त्यत्वादुत्प-

न० २१०
५०

नौपरतस्त्वं गुणस्य प्रमासाधारणकारणत्वात् यथा प्रत्यक्षोऽसन्निकर्षं अनुमितो विशेषश्चानुमितो सादृश्य
 ज्ञानं शब्दे शब्दज्ञानं एवमप्रमासाधारणमपि परतोग्रह्यते इदं च मीमांसका नाम व्यनुमतं पुरोवर्त्तनिप्रका
 राभावं स्यानुव्यवसायेनानुपस्थितत्वात् अत्र प्रामायाः पित्तमंडूकवसां जनयाकविक्रम इत्यादिदो
 षजन्मत्वाडुत्यतौ परतस्त्वं दोषस्य अत्र प्रमासाधारणकारणत्वादित्यासां विस्तार इति प्रामाण्यवा
 प्य दः अप्रपञ्चीनुभवं विभजते अथ यथार्थेति संशयं लक्षयति एकस्मिन् धर्मिणो विरुद्धानां धर्मवैशिष्ट्य
 इ ज्ञानं संशयंति एकस्मिन् धर्मिणी एकस्मिन्नेव पुरोवर्त्तिपदार्थे विरुद्धा व्याधिकरणत्वात् नानाध
 र्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तं वा रणायेकस्मिन्निति पटः पृथिवीति ज्ञानस्य एकस्मिन्
 मिणी पटे पटत्वविच्छेद पृथिवीत्वरूपनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तं रतो विरुद्धेति
 पति पटत्वविरुद्धघटत्ववानुपट इ ज्ञानेति प्रसक्तं स द्वारणाननेति उदाहरति यद्येति सत्रिविधः सा
 धारणधर्मधीजन्योऽसाधारणधर्मधीजन्यो विप्रतिपत्तिजन्यश्चेति विशेषादर्शनं कोटिद्वयं
 रणं संशयमात्रे हेतुः तत्राद्यस्तु उपदर्शित एव उच्चैस्तरत्वं तत्र साधारणधर्मः स्यात्पुनरुत्तमनिष्प्रापक
 वक्तृकोटिमत्वं पुरुषत्वनिष्प्रापककरादिमत्वं वा विशेषः स्यात्पुनरुत्तमपुनरुत्तमत्वं च कोटिद्वयं द्वितीयो
 यथा शब्दत्वं नित्या नित्यव्यवृत्तं शब्दमात्रवृत्तीति ज्ञाने शब्दो नित्यो न वेति संशयः तृतीयो यथा प्रामा

नानाधर्मी स्यात्
 पुरुषपुरुषत्वात्
 वः तेषां च
 एष सर्वव्यापक
 जाह्नवानं संशय
 इत्यर्थः
 द्वितीयो
 वनस्य नानास्य
 टत्वपुनरुत्तमनि
 रूढे

एषस्वतो ग्राह्यं परतो ग्राह्यं वेति संशयः इति संशयनि० विपर्ययलक्षयति मिथ्याज्ञाने विपर्यय इति विपर्ययनि०
 तर्कलक्षयति व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कं ब्रह्मभावो व्याप्यः धूमामावो व्यापक उदाहरति यदि वह्निर्न
 स्नात हि धूमोऽपि न स्यात् यद्यपि तर्कस्य विपर्ययात् तत्कत्वेन पृथगाग्रे भागोऽनुचितस्तथापि प्रमाण
 नुग्राहकत्वात् स उचित इति बोध्यं स्वप्नपुत्रीतद्वहिर्देशात् तद्देशयोः संघो मनुजानां न सिस्मि
 तेऽदृष्टविशेषेण चिंसा विशेषेण धातुविशेषेण जन्यते सच मानसविपर्ययेन भूत इदं चिदित्यन किं
 ध्यवसायस्य विशेषादर्शनेन जन्यते सच विपर्यय एव इति तर्कानि इत्ययथाश्रीनुमनः स्मृतिविभजते
 स्मृतिरपि द्विविधा यथार्थाऽयथार्था च प्रमाजन्या यथार्था स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेन प्रमायां स्मृति
 कारणत्वमिति भावः अत्र प्रमाजन्याऽयथार्था इदं रजतमित्यमातोरजतत्वेन प्रुक्तेः स्मरणमयः
 यार्थ इति स्मृतिनि० इति बुद्धिगन्धर्वनि० सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखं सर्वात्मनामनुकूलं वे
 द्यं यत्तत्सुखमित्यर्थः अत्र अनुकूलत्वमिष्टत्वं अहं सुखीत्यनुभवसिद्धसुखत्वजातिमदधर्ममात्रासाधा
 रणकारणमेवातं विषयसाक्षात्कारजं प्रथमं राज्योद्यमपत्यपारिऽत्यगर्वादिजं द्वितीयं विषयमध्या
 नजंतृतीयं सूर्यनमस्कारायासादिजं लाघव रूपं तुरीयं इति सुखनि० दुःखं निद्रापयति सर्वेषां प्र
 तिकूलवेदनीयं दुःखं प्रतिकूलत्वं च द्विष्टत्वं दुःखत्वजातिमदधर्ममात्रासाधारणकारणकगुणो वा
 दुःखं इदमपि सुखवच्चतुर्विधं इति दुःखनि इदं निद्रापयति इच्छाकामः काम इति पर्याय इदं त्वं जातिमती इ

गुणोक्तो सुखं
 तच्चतुर्विधं वे
 यपि क्रोमिमानि
 के सनारथेका
 यासक ४

साविधा फलेच्छासावेच्छाचफलं सुखादिकं सुपायोपागादिः इतीच्छादि० देवनिरूपयति ॥ को धो
 देव देवमीत्यनुभवसिद्धे देवत्वजातिमानू द्विष्टसाधानताज्ञानजन्योगुणोवादेव ईदेवनि० प्रयत्ननिरूपयति
 यति कृतिः प्रयत्नः प्रयत्नत्वजातिमानू प्रयत्नः साविधिः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् इच्छाजन्यो
 गुणः प्रवृत्तिः देवजन्योगुणो निवृत्तिः जीवनादृष्टजन्योगुणो जीवनयोनिः संचराणसंचरकारण
 इति प्रयत्ननि० धर्मनिरूपयति विहितकर्मजन्यो धर्मवेदं विहितेत्यर्थः सचकर्मनाशजल
 स्पर्शकीर्तनभोगतत्त्वज्ञादिना नश्यति इति धर्मनि० अर्धमनिरूपयति निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मवे
 दनिषिद्धेत्यर्थः सचभोगप्राप्तित्तनाज्ञानादिनश्यति एतावदृष्टमिति कथ्येते वासनाजन्योचतः
 तद्भावे चैव स्य शरीरादिकं चैत्रस्य वेशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति चैत्रस्य भोगहेतुत्वात् चैत्रप्रय
 त्तजन्यकुसुमपर्यंकादिददित्यनुमानं मानं लाघवमुनुसृत्य बुद्ध्या घटानामिदानीं युगपदाश्रयं
 दर्शयति बुद्ध्या घटावात्ममात्रविशेषगुणा बुद्धिश्चाप्रयत्नानित्या अनित्याश्च नित्या ईश्वरस्या
 नित्या जीवस्य अत्रमात्रपदमवधारणार्थं इत्यधर्मनिरूपणं संस्कारस्त्रिविधः वेगभावनास्थि
 तिस्थायकश्चेति सामान्यगुणात्मविशेषगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान्संस्कारः द्वितीययत्नना
 समवायिकारसंवेगः सद्विविधः कर्मजो वेगजश्च तत्राद्यो नोत्पादककर्मजन्यः शरीरोपसिद्धोद
 वेगवत्कपालजन्यघटो द्वितीयः तस्य कपालवेगजन्यत्वात् आश्रयमाह वेगः पृथिव्यादिचतुष्ट

यमनोवृत्तिः भावनां लक्षयति अनुभवजन्यास्मृतिहेतुर्भावना आत्मादिवारणाय प्रथमदत्तं अ
 नुभवधंसवारणाय द्वितीयदत्तं अत्रानुभवउपेक्षाभिन्नो ग्राह्य इदं तु बोध्यं उद्धृष्टसंस्कार
 एव स्मृत्युपधापक उद्धृष्टकंच चिंतादिकं तदुक्तं सदृशादृष्टचिंतायाः स्मृतिर्वीजं स्य कावे
 धका इति तत्र नव्याः संस्कारं प्रति स्मरणमपि कारणं आश्रयमाह आत्ममात्रं वृत्तिः स्थि
 ति स्यापकं निरूपयति अन्यथा कृतस्य पुनस्तद्वत् स्यापकः स्थिति स्यापकः संधिवीमात्र
 समवेतसमवेतसंस्कारत्वं व्याप्यजातिमत्वं तत्त्वक्षरां बोध्यं आश्रयमाह कटादिप्रांथं
 वीरतिः आदिना कार्मुदेः परिग्रहः इति संस्कारः अथ गुणानां साधर्म्यवेधर्मप्रकि
 या गुणलक्षणं तु प्रागभिहितमेव रूपादिचतुष्टयसौ द्विक इव त्वत्वेहादिदशभावनानां वि
 शेषगुणत्वं तच्चष्टयिवीसमवेतसमवेततद्विद्विप ग्राह्यसां सिद्धिक इव त्वभावना न्य
 त्वविशिष्टगुणत्वापरजात्यनाधिकारणत्वे सति गुरुत्वान्यगुणत्वं संख्याद्यष्टनेमितिक
 इव त्वस्थिति स्यापकवेगानां सामान्यगुणत्वं रूपादिचतुष्टयपरत्वापरत्व इव त्वत्वेहवेगा
 नां मूर्तवृत्तिगुणत्वं शब्दादिदशभावनानां मूर्तवृत्तिगुणत्वं संख्यादिपंचानां मूर्ती मू
 र्ती भववृत्तिगुणत्वं शकत्वमिन्नसंख्यकपृथक्कामिन्नपृथक्कसंयोगविभागानामनेकवृत्तिगुण

तदनेषांगुणानामेकेकरुणिगुणत्वं रूपादिचतुष्टयशब्दानां वा हे के केन्द्रियग्राह्यगुणत्वं

त्वं संख्यादि सप्रद्वलस्त्रेहवेगानां द्वौन्द्रियग्राह्यगुणत्वं बुद्ध्यादिषु दूनीतरेन्द्रियग्राह्यगुणत्वं गु
रुत्वधर्माधर्मस्थितिस्थायकभावनानामतीन्द्रियगुणत्वं त्रिपाकप्रभव रूपादिचतुष्टयमध्य
मपरिमारोकष्टयिक्तगुरत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्त्रेहवेगास्थितिस्थायकभावनां कार
णगुणपूर्वकत्वं जन्यद्रव्यावृत्तिविशेषगुणानामकारणगुणपूर्वकत्वं संयोगविभागवेगी
नां कर्माः समवायिकारणकत्वं कारणगुणासमवायिकारणत्वं च संयोगविभागशब्दाद्यंष्ट
भावनानामव्याप्यवृत्तिगुणत्वं बुद्धीच्छाप्रयत्नद्वेषभावनानामविषयत्वं गंधसंयोगादि
चतुष्टयशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मसंस्काराणामनित्यगुणत्वं तदितरगुणानां नि
त्यगुणत्वं वेधर्मपूर्ववदोध्यं इतिगुणासाधर्म्यवैधर्म्यकर्मप्राप्तकर्मणः स्वरूपमाह च
लनात्मकं कर्म तल्लक्षणा मुदीरितमेव प्राक् उल्लेखेण लक्षयति उर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्ते
परां अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षोपरां शरीरसन्निवृष्टसंयोगहेतुराकुंचनं विप्रकृष्टं
संयोगहेतुः प्रसारणं अन्यक्रमनं उर्ध्वदेशस्य हेतुस्तनयः संयोगस्तस्यासमवायिकारं
णमुल्लेखणमित्यर्थः एवमग्रेपि ननु भ्रमणादीनामतिरिक्तत्वेन कुतो नोक्ता न्यतः सा
ह अन्यत्वं गमनमिति इति कर्मनिरूपणं सामान्यं निरूपयति नित्यमकमनेकानुगतं

सामान्यं आश्रयमाह बह्वच्यगुणकर्मवृत्ति तद्विविधं परमपरंच परं सत्ता अथ द्वयत्वाद् इति सा
मान्यनि० विशेषेणिरूपयति नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषा व्यावर्तकाः स्वतो व्यावर्तका इत्यर्थः
इति विशेषेणिरूपयति नित्यसंबन्धः स्यान्माह अतस्तसिद्धवृत्तिः नन्वपुंसिद्धयं देन किं गता समवायः
ह्यमंत आह ययोर्मध्ये एकमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावपुतसिद्धौ उक्तं च तावेवापुतसिद्धौ द्वौ विरा
म तयोतयोर्द्वयोः अविनश्यदेकं पराश्रितं वावतिष्ठते इति कर्मालंघटयोर्मध्ये एकोऽघटोऽविनश्यत् तमे
नं परं कर्मालं माश्रितं वावतिष्ठते इति तस्मावपुतसिद्धावित्यर्थः विनश्यदवस्थस्यापनाश्रिते त
नापुतसिद्धत्वं न स्यात् अत उक्तमविनश्यदिति उदाहरति अवयवावविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रिया
स वंतौ जातिव्यक्तीविनशेषा निद्रव्ये चेति इति समवायनि० प्रागभावं लक्षयति अनादितां तं प्रागभाव ज
घटादिवारणाय प्रथमदलं परमाणुवारणाय द्वितीयदलं ननु प्रागभावः कस्मिन्काले स्तीत्याह उत्प
त्तैः पूर्वकार्यस्य कार्यस्योत्पत्तैः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवर्तत इत्यर्थः अथ प्रागभावः कथं ज
सिद्धंतीति चेत्सत्यामपि सामान्यमुपपन्नस्य पुनरुत्पत्तिस्तद्वत्संनतसिद्धिः इह कपाले घटो भविष्य
गतीति प्रतीतिरपि तत्र मानं इति प्रागभावं ध्वंसं लक्षयति सादिरनंतं प्रध्वंसं तत्पत्यनंतरं कार्यस्य कार्य
स्योत्पत्त्यनंतरं स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिरित्यर्थः सच ध्वंस इति प्रत्ययविषय इति ध्वं

तृतीय
५३

प

सः असंताभावं लक्षयति त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽसंताभाव इत्यर्थः विशेषं
निरूपयति धंसप्रागभाववारंणात्रैकालिकेति भेदवारणा यसंसर्गात्मादि उदाहरंति यथाभूतत्वे
घटो नास्ति इति साद्विविध एकपर्यायप्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोनेकपर्यायप्रधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकश्च तज्जाद्यो धर्मो घटत्वादिः द्वितीय उभयत्वादिः अयमेव व्यासज्ज्वरविधर्म इत्युच्यते स
सवायिकाभावो नाटकिं कियंते घटवति भूतले घटाभावस्य सत्वेऽपि सामान्यभावप्रतीत्यभावः नत
सावसासगीभूतले घटसंयोगप्रागभावध्वंस्तान्यतरतादृशप्रतीतिकालीनभूतलादिकंच प्रति
योगितावच्छेदकैकोपि एकप्रतियोगिकानां तेषां संसर्गभेदेन बहुत्वं विशेष्यभावसमुदाया
त्सामान्याभावोतिरिक्त एव अनवस्थासाधुसेन द्वितीयाभावोभावस्वरूप एवेति संप्रदायवि
दभावस्य निषधमुखप्रमाणगम्यत्वासंभवेन तृतीयाभावः प्रथमाभावस्वरूप इति जवीना इत्यास्ता
त्यं विस्तारः इत्यंताभवं अन्योन्याभावं लक्षयति तादात्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावोन्योन्याभा
वं यथा घटः पटो न भवंति इत्यंताभावग्रंथं अथ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धांता
वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासकलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानानिः श्रेयं
यसाधिगम इति न्यायस्य प्रथमसूत्रेणोडशपदार्थानां प्रतिपादितत्वात्कथं सप्रपदार्था एव नि

५३

रूपिता अत आह सर्वेषामपि यदार्थानां यथा यथा मुक्तेः सन्तर्भावः सप्रेव यदार्थः इति सिद्धं तथा च तेषां
 साक्षात् नोक्तोपयोगितेन तेषां विभाग इत्याकरेपि प्रतियादितत्वादिभावः कथं सन्तर्भावः प्रमाणं द्रव्यं
 गुणयो रत्तर्भावः आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रत्यभावफलदुःखापवर्गानुप्रमेय
 मितिसूत्रं तत्रैद्यानां त्रयाणां द्वये चाक्षुषादिविषयरूपादिपंचार्थानां गुरोर्बुद्धेर्गुरोमनसो द्वये ध
 र्माधर्मात्मकप्रवृत्तिर्गुरोरागद्वेषमोहात्मकदोषस्य गुरोप्रेत्यभावो मरणात्तरं जन्म मरणोच्चरमं
 शरीरप्राणसंयोगधंसः आद्यशरीरप्राणसंयोगो जन्म तथा च मरणोत्तरता दृशसंयोगरूप
 स्यात्तस्य गुरोर्मुखदुःखसंवेदनात्मकफलं गुरोर्दुःखस्य गुरोः स्वयवर्गस्याभावे सच दुःखधं
 सस्वरूपः संशयस्य गुरो साध्यतया कामनाविषयप्रयोजनस्य यथा यथं द्रव्यादौ महानसादि दृष्टान्त
 स्य यथा यथं द्रव्यादौ प्राणिकत्वेनाभ्युपतंतं गतार्थसिद्धांतस्य यथा यथं द्रव्यादौ प्रतिसाध्यवयव
 स्य गुरोर्विजिगीषुकथा जल्पस्तस्य गुरो स्वपक्षस्यापना हीनकथा वितंडातस्य गुरो हेत्वाभासा
 नां यथा यथं द्रव्यादौ अभिप्रायंतरणप्रयुक्तस्यासुरेणार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणमिधानं बलं तस्य
 गुरो असदुत्तरं जातिस्तस्या गुरो पराजयहेतुनिर्मागहस्यानं तच्च प्रतिसाहानिः प्रतिसांतरं प्रति
 साविरोधः प्रतिसासंन्यासः हेतुन्तरं मर्थान्तरं निरर्थकमपार्थक्यं कसप्राप्तकालं न्यूनमाधिकं पुन

तर्कस्य गुरोर्नि
 र्तीयस्य गुरोर्नि
 तेषु तेषु तेषु
 धावा दस्तस्य
 रो ४

रुक्मिण्यनुभाषणमज्ञानमप्रतिभसंमतानुज्ञाविशेषदोषः पर्यनुयोज्योपेक्षारणमिरनुयोज्यानुयो-
 गः स्रपसिद्धांतोहेत्वाभासश्चेति बहुविधा। एषां यथापद्यं द्रव्यादौ ननु मारि सत्वेव हि नो दाहानु-
 नि त्यादाहदावत्ताशक्तिरतिरिक्तैवेति चेन्न उतैजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यापि दाहक-
 रणत्वेन तस्यामानाभावात् सादृश्यमपि न पदार्थांतरसापितुतद्भिन्नत्वे सति तद्वत्तभूयो धर्मव-
 त्वं शुद्धिपि नातिरिक्ता किंतु भस्मादिसंयोगध्वंस इति सद्योप इति पदार्थानामंतर्भावः पदा-
 र्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्ष इत्यामनत्ति सच स्वर्गादिरिति मीमांसकाः निम्नसुखमिष्य-
 क्तिरिति तदेकदेशिनः अहंकारनिवृत्तौ स्वस्वरूपताधिगम इति वेदातिनः सादृश्यसालोक्य-
 सामीप्यं सायुज्यमेवाचतुर्विधः इति सगुरोपासकाः अपराधीनेति चाकार्वाकाः उच्च-
 गतिरीत्यपि कैचेत् तत्सर्वधीमतांचितनीयं अपितुं प्रात्यंतिकं कविंशतिदुःखं सः
 क प्रात्यंतिकं च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावा समानकालीनत्वं एकविंशतिदुःखानि
 चेशरीरं षडिंद्रियाणि षड्विषयाः षडुद्दयः सुखदुःखं चेति दुःखानुबन्धि त्वाच्छरीरादौ मो-
 एदुःखत्वं तथा चात्माकारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः इति श्रुतेरात्माज्ञा

ओदासी समिति
 साख्यज्ञाः वत्सा
 शकस्य जीवसा
 विद्याप्रभवमिष्य
 ज्ञाननिवृत्तौ

नसाधननिदिध्यानसाधनमनसाधनत्वं पदार्थज्ञाने संजायतेति एवं सति तत्त्वज्ञाने जातिशरी
रपुष्पादावात्मस्वीयत्वाभिमानरूपमिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाभावः तेन प्रवृत्त्यनुत्पत्तिः तत
स्तत्कालीनशरीरेण कायव्यूहेण बाह्यभोगतत्त्वज्ञानाभ्यापारध्वकर्मणा नाशः ततो जन्मभावः ततो मोक्ष
इति क्रमः नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुःखितक्षयं ज्ञानं च भिविमलीकुर्वन् न भ्यासेन च पाचयेत् अ
भ्यासात्पक्वविज्ञानं केवलं लभते नर इत्यादिवचनात् तमेव विदित्वा तिमसुमेति नान्यः पञ्चावि
द्यतेषां नायेति श्रुतेः सगुणोपासनाकाशीमरणादेरपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वं सतत
व परमेश्वरः काश्चिन्मातास्वकमुपदिशतीति सारम् इति मोक्षनिर्दूषणं इति श्रीसिद्धांतचन्द्रो
दयनामकं तर्कसंग्रहविवर्णिसमाप्तम् मंगलं लेखकानां च पाठकानां च मंगलम् मंगलं स
र्वराजानां प्रजासर्वत्र मंगलम् यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम
दोषानदीयते १ लिखितं स्वरूपलालेन स्वयं पठनार्थम् संवत् १८८८ शिवा ००००

50120 Ace - 12